

La història medieval: continuïtats i renovacions

Carles Rabassa i Vaquer

Fer un balanç historiogràfic del que s'ha produït sobre història local de les comarques castellonenques durant els darrers vint-i-cinc anys és sempre una tasca arriscada, mediatitzats com estem per la proximitat i immediatesa dels temes tractats. Entre l'auto-complaença pels avanços reeixits i la visió crítica de les moltes mancances, resulta difícil d'aconseguir l'òptica adequada.

La producció historiogràfica sobre les terres de Castelló durant aquests anys ha vingut marcada pels mateixos factors i pautes que en general han caracteritzat el desenvolupament de la ciència històrica a nivell de País Valencià. Des del punt de vista intern s'ha de destacar la completa recepció dels nous aires i corrents historiogràfics imperants a Europa. Des d'inicis dels setanta s'ha acabat amb l'anterior *autarquia* de la producció historiogràfica valenciana per obrir-se als nous corrents que arribaven de més enllà dels Pirineus i que permetien una renovació tant dels continguts de la recerca com dels instruments metodològics i explicatius que s'hi aplicaven¹. Els continguts propis de la història econòmica s'han incorporat com a tema central de recerca, donant progressivament pas en els últims anys a perspectives d'història social. D'aquesta manera, el qüestionari de l'historiador i els temes que atreïen la seua atenció ha experimentat una profunda renovació i s'ha anat ampliant progressivament, si bé és cert que han persistit certes dinàmiques continuïstes, centrades sobretot en l'àmbit dels estudiosos locals.

D'altra banda, i com a factors externs, cal citar la multiplicació dels canals de publicació, l'aparició de nombroses iniciatives culturals d'àmbit local o comarcal fortament interessades per la història local i la creació, en 1991, de la Universitat Jaume I de Castelló, hereua dels estudis d'història que venien impartint-se a l'antic Col·legi Universitari de Castelló depenent de la Universitat de València, i que ha d'actuar com a element de referència i entitat coordinadora de tots els esforços dispersos que es venen produint en l'àmbit de la història local de Castelló.

1 A. FURIÓ, «De la autarquía al intercambio: la historia medieval valenciana entre 1939 y 1989», *Hispania*, 175 (1990) 903-920. S'hi pot trobar una versió més resumida a «La història valenciana medieval: un itinerari historiogràfic», *Millars*, XIII (1990) 73-80. Vegeu també de P. VICIANO *La temptació de la memòria, València*, edicions Tres i Quatre, 1995, i en concret sobre els inicis del estudis d'història medieval en la comarca de la Plana, «Ideologia i producció historiogràfica: els inicis del medievalisme a la Plana», *BCEP*, 10 (1987) 71-80.

Amb el final del franquisme i la recuperació de les llibertats democràtiques van anar sorgint, aquí i allà, tota una sèrie d'iniciatives culturals que revaloraven l'espai local i comarcal com a àmbit d'estudi i dinamització cultural en el marc d'una renovada consciència de país. En elles la història local ocupa una posició central, amb una certa preferència pels continguts medievals pel que suposen de retrotraure'ns als moments fundacionals dels diversos pobles. Així, al costat dels estudis generats des de l'àmbit acadèmic, cal fer esment també d'una multitud d'iniciatives en matèria d'història local sorgides d'estudiosos i erudits ocupats en recerques sobre el seu passat medieval. És cert que en aquest vast camp, esmicolat per definició, hi podem trobar estudis d'un nivell qualitatiu molt diferent, als quals es podrien retreure en alguns casos moltes mancances metodològiques i conceptuals. Però més enllà d'aquestes febleses que es poden detectar des de l'exercici diguem-ne "professional" de la història, crec que seria un error no saber apreciar el valor d'aquestes iniciatives pel que fa al desenvolupament de la història local. No tan sols per la dinamització de la vida cultural dels nostres pobles que han promogut al llarg d'aquests anys, sinó també perquè la història local, a més d'un objecte d'estudi, és també una part viva de la consciència col·lectiva dels pobles i forma part del seu patrimoni.

La majoria d'aquestes iniciatives anava lligada a una publicació periòdica, de manera que s'han multiplicat els canals de difusió dels treballs històrics. Un bon grapat de publicacions locals i comarcals s'afegien així al *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, revista degana de la nostra història local, funcionant des de 1920 i que durant els anys del franquisme va jugar un paper cultural molt per damunt del que li seria propi i normal, ja que el panorama de desert cultural que es vivia a nivell de País Valencià la convertien en un dels escassos referents de la producció historiogràfica valenciana.

Particularment intensos van resultar els anys centrals de la dècada dels vuitanta pel que fa a la creació de centres d'estudis comarcals, lligats tots ells a l'edició d'un butlletí: en 1983 apareix el del Centre d'Estudis del Maestrat, al qual se suma l'any següent el del Centre d'Estudis de la Plana, i en 1985 el de l'Alt Palància. Un altre sentit té la creació en 1987 del *Col·lectiu d'Historiadors de la Plana*, amb uns objectius centrats en contribuir a la renovació historiogràfica, però que també va iniciar l'edició d'un *Butlletí d'informació historiogràfica*. La veritat és que la vida de la majoria d'aquestes iniciatives va ser molt curta, limitada a la segona meitat dels anys vuitanta².

2 En el cas de l'Alt Palància, després de la desaparició del *Centro de Estudios*, s'ha creat últimament un *Instituto de Cultura del Alto Palancia* que des de 1995 ve publicant també una revista que pot considerar-se continuadora de l'anterior (4 números fins a gener de 1997).

Tan sols el Centre d'Estudis del Maestrat ha aconseguit consolidar-se i, a més de la continuïtat en la publicació del seu butlletí, ve organitzant regularment des de 1987 una sèrie de jornades sobre història comarcal. Ja abans havia nascut l'Associació Arqueològica de Castelló «Llansol de Romaní», que en 1981 començà a publicar el seu butlletí, el qual, amb diversos daltabaixos, ha continuat fins avui, prestant en aquesta darrera fase una major atenció a les qüestions d'arqueologia medieval.

A aquestes publicacions caldria sumar-ne altres, com el butlletí que, des de 1971, publica la *Asociación de Amigos de Morella y su Comarca*, i, també en la comarca dels Ports, altres iniciatives joves com el Grup d'Estudis dels Ports, amb l'editorial Au! Edicions dels Ports, o revistes purament locals com *Bisgargis* (El Forcall) o el *Boletín Cinctorres*. Realment es faria interminable tractar de citar totes les publicacions locals que s'han desenvolupat durant aquests anys: el *Butlletí de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*; el *Centre d'Estudis Municipal d'Onda*; *Miralcamp*. *Butlletí d'Estudis Onders*, i una llarga llista, en la qual conviuen revistes que aconsegueixen una certa continuïtat amb altres de vida molt curta, factor que caracteritza aquesta mena d'iniciatives on el voluntarisme d'un grup reduït de persones és el motor principal quan no l'únic.

A un nivell més general cal destacar la publicació, des de 1982, de la revista *Estudis Castellonencs* per la Diputació Provincial, en la qual els estudis medievalístics ocupen sempre una part important, i que ve a substituir l'antiga publicació de la Diputació titulada *Penyagolosa*. Finalment, hem d'esmentar aquesta revista que ara ens acull, centrada també fonamentalment –però no exclusivament– en la història local de les comarques castellonenques, i que amb el seu número 20 ha donat peu per fer aquest balanç historiogràfic³.

Junt a l'increment de les publicacions periòdiques, des de la segona meitat dels anys vuitanta s'han iniciat també una sèrie de congressos

3 Disposem també d'alguns instruments per facilitar la localització dels articles i recerques bibliogràfiques. Tots els articles publicats al *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* fins el 1991 apareixen recollits, amb els corresponents índex per a una ràpida localització, en V. FALOMIR, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura. Índex general (1920-1991)*, València, Generalitat Valenciana, 1992. També per a les publicacions del Centre d'Estudis del Maestrat comptem amb un *Boletín Bibliográfico*, obra de J. GARGALLO VALLS (Benicarló, CEM, 1996), si bé no disposa dels índex adequats per a una fàcil localització. Altres reculls bibliogràfics són de caràcter territorial, com ara la *Guia Bibliográfica dels Ports de Morella*, Morella, AU! Edicions dels Ports, 1990, editada pel Grup d'Estudis dels Ports, el «Recull d'estudis històrics ondres» (*Centre d'Estudis Municipal d'Onda*, 1 (1988) 177-189) de J.E. VARONA GIL, o sobre Culla C. PITARCH ALFONSO, «Per a una bibliografia cullerana», en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é Aniversari de la Carta de Població*, Culla, 1994, vol. I, pp. 75-110. Finalment cal destacar la utilitat del «Repertorio bibliográfico del medievalismo castellonense» publicat per E. DIAZ MANTECA al BSCC, LVII (1981) pp. 19-75, on recollia tots els treballs publicats sobre temàtica medieval referent a les comarques de Castelló fins el 1980.

comarcals. La sèrie fou iniciada per la celebració del I Congrés d'Història del Maestrat en 1985, les actes del qual serien publicades dos anys després per l'Ajuntament de Vinaròs. A aquest primer congrés van seguir altres dos, fins al 1991, si bé les actes d'aquest tercer -i sembla que darrer- encara estan pendents de publicació. Més continuïtat han tingut les *Jornadas sobre Historia, Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo* organitzades pel Centre d'Estudis del Maestrat. Des de les primeres, celebrades en 1987, s'han succeït cinc fins a novembre de 1996, totes elles editades per l'esmentat centre. Finalment cal citar els Congressos d'Història i Filologia de la Plana organitzats a Nules pel seu Ajuntament, i dels quals es porten celebrats cinc fins al febrer 1996 (les actes dels quatre primers coeditades entre l'Ajuntament i la Diputació Provincial en 1988, 1992, 1994 i 1996).

L'arribada dels ajuntaments democràtics ha suposat també una major sensibilització de les institucions envers la cultura, de manera que molts organismes han iniciat la publicació de col·leccions referents a temes d'història local. Cal destacar en primer lloc la Col·lecció Universitària de la Diputació Provincial, encetada en 1985, i que en la sèrie de Geografia i Història porta ja una trentena de títols publicats. Gràcies a aquesta col·lecció han pogut eixir publicades bona part de les tesis de llicenciatura i de doctorat referents a les terres castellonenques que s'han llegit durant aquests anys, a més de molts altres treballs. També molts ajuntaments s'han sumat a aquesta política d'afavorir la publicació de treballs d'història local (en alguns casos mitjançant la convocatòria de premis d'investigació), de manera que, com es pot veure al llistat bibliogràfic que clou el present treball, bona part dels llibres tenen un editor institucional.

Una bona ocasió per a la revisió històrica i la publicació de monografies o obres col·lectives sobre els diferents llocs han estat les celebracions del 750 Aniversari de la Carta Pobla que es venen produint en diversos pobles des de la segona meitat dels anys vuitanta. Aquesta ocasió ha permés no tan sols actualitzar les edicions de les cartes-pobles, sinó també emprendre ambiciosos projectes d'història local que han estat objecte de publicació⁴.

4 Així, la celebració d'aquest 750 Aniversari per al cas de Benassal donà lloc a l'edició d'un llibre monogràfic de P.E. BARREDA I EDO sobre la seua carta pobla (*La Carta de Població de Benassal* (1239), Ajuntament de Benassal, 1988) i a la publicació de dos grossos volums on es recullen totes les aportacions que s'havien publicat sobre Benassal des dels autors antics fins a les aportacions més recents (*Benassal. Recull bibliogràfic de textos*, Benassal, 1989). En el cas de Culla es va optar per la publicació de treballs originals de diversos autors sobre la història de Culla i el seu districte a *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é Aniversari de la Carta de Població*, 2 vols., Culla, Comissió de Cultura de Culla per al 750 Aniversari de la Carta de Població, 1994. F. ROCA TRAVER I A. ANDREU VALLS, *Carta de població de Cabanes en 1243. Noticias histórico-documentales en su 750 Aniversario. 1243-1993*, Ajuntament de Cabanes, 1994.

La gran dispersió dels treballs en aquest camp de la història local, amb aportacions esmicolades en multitud de petits articles, alguns molt breus, dificulta l'accés a aquesta informació, al temps que l'obtenció d'una visió de conjunt. En 1985, en l'obra col·lectiva *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*, C. Barceló (període musulmà) i J. Sánchez Adell (època cristiana) assajaven una primera síntesi de la història medieval de les comarques castellonenques durant l'Edat Mitjana. Per primera vegada es reunien tots els materials i notícies dispersos per tractar d'obtenir una visió de conjunt. Front a la mancança d'aquesta mena de treballs anteriorment, sols passaran set anys fins a la publicació d'un nou estat de la qüestió, en 1992, en el treball col·lectiu *Historia de Castellón*. En aquesta ocasió són 14 autors diferents els que fan aportacions –generalment breus– sobre els diversos aspectes de la realitat històrica medieval, palesant l'obertura de noves vies d'investigació. Es tracta d'obres de síntesi adreçades al gran públic, però que sens dubte permeten fer-se una idea de l'estat dels nostres coneixements. I una altra virtut de forçar aquesta mena de balanços i revisió crítica és que també permeten deixar constància de l'amplària dels nostres desconeixements⁵.

Quan observem la producció historiogràfica d'aquests anys l'element que més crida l'atenció és el gran desequilibri existent tant a nivell territorial com cronològic i temàtic. La raó dels dos primers respon l'atzar de la conservació documental, que limita les zones i èpoques en les quals es pot centrar la investigació, mentre el tercer es deu més aviat a raons derivades de les perspectives adoptades pels historiadors.

En primer lloc el contrast territorial. Les comarques més estudiades han estat les del Maestrat, els Ports de Morella i les viles de la Plana, que suposen més de les tres quartes parts de la producció historiogràfica total. En una posició inferior es troba la comarca de l'Alt Palància, mentre que sobre les senyories laïques de l'Alcalatén o l'Alt Millars a penes no coneixem res. A banda dels atzars de la conservació de documentació medieval als arxius municipals, aquesta és relativament abundant per als llocs de reialenc:

5 A banda d'aquestes síntesis sobre el conjunt de les comarques de Castelló, cal tenir present que durant aquests anys han continuat publicant-se, moltes vegades per iniciativa dels mateixos ajuntaments, diverses històries locals, amb capítols dedicats a la història medieval. Entre les obres col·lectives, amb aportacions d'un cert relleu, caldria citar *Burriana en su historia*, Borriana, 1990, o *Notas históricas de Benicarló*, Ajuntament de Benicarló, 1986. Altres treballs tenen un interès purament local per les notícies puntuals que poden aportar. F. DURÀ LOPEZ, *Almenara. Estudio monográfico*, Ajuntament d'Almenara, 1972. Sobre Sogorb i la seua comarca (F. AGUILAR, 1975), el Forcall (J. EIXARCH, 1982 i 1994), la Mata (J. EIXARCH, 1988), Palanques (J. M. PALANQUES, 1984), la Salzadella (J. MIRALLES SALES, 1974) o Torrebianca (F. ROCA TRAVER, 1988). J. SÁNCHEZ ADELL (1982 a) ha publicat una monografia sobre Castelló de la Plana durant la Baixa Edat Mitjana, mentre V. GARCIA EDO (1987 a i 1988) ha estudiat la situació de les viles de Sogorb i Onda durant el segle XIII, actualitzant tota la documentació disponible.

els Ports de Morella i les viles de la Plana –Castelló, Vila-real, i, en menor mesura per no disposar de fons municipals, Borriana. També els districtes de Sogorb i Xèrica, amb les seues dependències, han format part en diversos moments del patrimoni reial (*Antic Patrimoni*) si bé amb alguns avatars que limiten el volum de documentació disponible. Pel que fa a les terres de senyoriu, sols coneixem amb una certa profunditat les terres que van pertànyer a l'Orde de Montesa, aprofitant alguns arxius municipals i, sobretot, els rics fons de l'arxiu de l'orde conservats a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid i l'Arxiu del Regne de València. Dels dominis monàstics (Tinença de Benifassà o Cartoixa de Vall de Crist) també hem conservat un cert volum documental i s'ha iniciat el seu estudi, si bé encara s'estan donant les primeres passes. De les terres pertanyents al bisbat de Tortosa (la vila d'Almassora i els llocs de la Tinença de Miravet) sens dubte ha d'existir un important fons documental als arxius episcopals de Tortosa, però la dificultat d'accedir-hi ha provocat que fins ara el seu estudi siga pràcticament nul. I per acabar els petits senyorius laics, escampats ací i allà però concentrats sobretot en la comarca de l'Alcalatén i l'Alt Millars, i en bona part de l'Alt Palància i la Plana Baixa, sobre els quals a penes no sabem res. La manca de fons documentals (no s'han conservat els arxius senyorials i en molts pocs casos els municipals), i en cas que existisquen la seua dispersió i manca de localització, fa que aquestes zones continuen essent una llacuna difícil d'omplir.

Aquesta desproporció encara es fa més greu pel que fa a la distribució cronològica. Vora el 95 per cent dels treballs publicats es refereixen als tres últims segles del període de mil anys que tradicionalment es consideren els temps medievals. Veiem així un desequilibri fonamental de la nostra historiografia medieval, que sembla limitar-se al període dels segles XIII al XV, mentre que els set-cents anys llargs transcorreguts fins a la conquesta cristiana no representen més que un modest cinc per cent de la producció historiogràfica total. La raó és la manca de documentació escrita del període anterior a la conquesta cristiana, de manera que el progrés dels nostres coneixements sols pot bastir-se a partir del recurs a l'arqueologia, una arqueologia medieval que entre nosaltres ha arribat tard i encara està en els seus inicis.

Dins el període baixmedieval la distribució temporal és bastant equilibrada. És cert que a partir de la segona meitat del segle XIV la documentació esdevé molt més abundant, però la relativa escassetat documental del segle XIII –almenys en relació a la que trobarem després– ve compensada per l'atractiu especial que tradicionalment han revestit aquests moments inicials. Si de cas podríem dir que després d'una gran atenció als anys immediatament posteriors a la conquesta i la posada en marxa de la nova societat (regnat de Jaume I), és el període dels últims anys del segle XIII i la primera meitat del XIV el moment en el qual caldria centrar en major mesu-

ra les investigacions per resultar el menys conegut, abans que a partir de la segona meitat del Trescents els estudis tornen a ser abundants.

El període islàmic: l'obertura d'un nou camp de recerca

Probablement l'àmbit el qual s'ha produït una major renovació en els darrers vint anys, tant en temàtica com en metodologies, siga l'estudi del període anterior a la conquesta cristiana. La transició de l'Antiguitat tardana al món medieval no està en absolut estudiada⁶, i ja hem comentat que la proporció dels estudis dedicats al període islàmic és mínima en relació als que centren el seu interès en el període baix-medieval (l'època cristiana)⁷. Però és que, a nivell d'història local de les comarques de Castelló, el coneixement que teníem anteriorment sobre aquest període era pràcticament nul, i podem dir que durant aquests darrers anys han començat a traçar-se les primeres línies per omplir aquest immens buit. Línies que han començat a donar fruits, en la forma d'hipòtesis de treball que progressivament es van confirmant i d'aportacions ja concretes i rellevants al nostre coneixement. És cert que encara queda la major part del treball per fer, que els dubtes encara són majors que les certeses i a penes no hem començat sinó a desbrossar el camí. Però amb la perspectiva que dóna el temps transcorregut podem afirmar amb claredat que durant aquests anys s'ha obert a la investigació històrica un període que fins ara romania clos, s'ha bastit una metodologia, cada cop més articulada, per poder afrontar amb garanties l'estudi d'una societat que a penes no ens ha deixat documents escrits, i s'han fet les primeres construccions teòriques posant al dia les claus explicatives que ens puguem permetre comprendre aquella societat.

En aquest vast programa de recerca cal destacar la figura de Pierre Guichard. Des que a finals dels anys 60 va iniciar els seus treballs en la zona valenciana fins a la publicació definitiva de la seua tesi en 1991 el pas endavant ha estat fabulós⁸. Els objectius inicials de Guichard en encetar la seua tasca, segons el programa de tesi suggerit pel seu director Philippe Wolff, era més aviat estudiar l'impacte de la conquesta cristiana-feudal del segle XIII, la "desestructuració" que ocasiona en la societat musulmana i

6 P. GUICHARD, «La transición de la baja Edad Antigua a la Edad Media musulmana en la costa mediterránea de la Península Ibérica (siglos VI-XI)», *Estudios d'Història Econòmica*, 1 (1991) 51-60.

7 L'episodi de la presència aragonesa senyorejant alguns castells castellonencs a les darreries del segle XI, coincidint amb la presència del Cid en València, ha merescut en canvi alguns estudis específics. Vegeu a la bibliografia P. E. BARREDA (1984), E. DIAZ MANTECA (1985 e), o F. ESTEVE (1994). Sobre l'actuació del Cid per terres dels Ports de Morella A. UBIETO (1973) i M. GRAU (1974-1978 b).

8 P. GUICHARD, *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XIe-XIIIe siècles)*, 2 vol., Damasc, Institut Français de Damas, 1991.

les relacions que s'estableixen entre conquistadors i conquistats (més o menys uns objectius semblants als d'un altre insigne hispanista que també va encetar pels mateixos anys els seus estudis sobre la societat valenciana del segle XIII, el nord-americà Robert I. Burns). Tanmateix, per poder captar l'impacte de la conquesta feudal sobre la societat andalusina calia prèviament conèixer i comprendre adequadament quines eren les estructures d'aquesta societat musulmana abans de la conquesta. I en aquest camp el panorama existent en la historiografia espanyola era absolutament decebedor, de manera que P. Guichard, endinsant-se en l'estudi de la societat islàmica andalusina (i particularment "valenciana", és a dir, del *Sharq al-Andalus*) va anar desplaçant paulatinament l'eix del seu interès cap al període islàmic.

La novetat ha estat no tan sols temàtica, sinó també de l'utilitatge metodològic i conceptual posat al servei de la recerca. El nostre desconeixement sobre aquesta època responia a l'escassetat dels fons documentals conservats: textos cronístics, descripcions geogràfiques o llibres de viatges, i obres genealògiques o repertoris d'homens il·lustres. Donada la manca de ciutats importants en el territori objecte del nostre estudi, açò significava una absència quasi absoluta de notícies durant tot el període islàmic. En aquestes circumstàncies el recurs a l'arqueologia era peça fonamental per poder avançar en l'estudi del nostre passat islàmic. El mèrit inicial de Guichard fou saber complementar el treball documental (tant de textos àrabs, dels quals en els últims anys ha continuat la política de publicació de traduccions a les llengües occidentals, com dels textos cristians del XIII utilitzats amb una perspectiva retrospectiva sobre el país que es trobaven els conquistadors) amb el treball arqueològic de camp i l'estudi toponímic. Des de la primera meitat dels setanta funciona el tàndem A. Bazzana P. Guichard, és a dir, la unió de l'arqueòleg i l'historiador, en un treball interdisciplinari que molt prompte comença a donar fruits. El recurs a l'arqueologia, fonamentalment una arqueologia espacial o extensiva amb excavacions puntuals, permet un coneixement concret del territori i les estructures de l'hàbitat.

Així, durant la segona meitat dels anys setanta fonamentalment, es succeeixen una sèrie de campanyes arqueològiques de Bazzana i Guichard sobre el territori valencià, que molt sovint els porta a l'estudi de castells i emplaçaments de les comarques castellonenques⁹. Però no són tan sols

9 En l'apartat bibliogràfic citem les principals aportacions d'aquests autors que fan referència a les terres castellonenques. Evidentment la producció bibliogràfica de Guichard i Bazzana és molt superior, i en molts dels treballs generals aborden qüestions que, abastant el conjunt d'al-Andalus, tenen també un interès concret per al nostre àmbit geogràfic, però un criteri territorial ens ha conduït a circumscriure l'apartat bibliogràfic a les aportacions específiques sobre història local de les comarques de Castelló.

notícies sobre aquests emplaçaments concrets. La part que més ens interessa és que P. Guichard, com a historiador, ha construït també a partir de tots aquests materials diversos una sòlida hipòtesi interpretativa. Per raons d'espai no és aquest el lloc d'entrar en una anàlisi detallada de les aportacions de Guichard i els seus punts polèmics, que ultrapassen amb molt el marc geogràfic que inspira aquestes reflexions¹⁰, però sí que caldria almenys recordar els punts principals de les seues tesis.

Cronològicament el primer va ser la tesi d'una intensa aportació ètnica d'elements berebers en la zona valenciana. La important despoblació produïda en aquesta zona mediterrània amb la crisi de la Romanitat provocaria importants fluxos migratoris procedents de la zona del Magreb, de manera que l'element bereber predominaria clarament sobre l'àrab i tindria a més una importància quantitativa rellevant sobre un territori molt despoblat. Aquesta tesi inicial ja fou formulada al seu primer treball, i va alçar una agra polèmica entre els arabistes hispans¹¹. Pel que fa a les característiques de la societat andalusina, Guichard la caracteritza com una societat de tipus tributari estatal, per tant sense classe feudal, i en la qual les estructures agnàtiques conformarien la base de la seua organització social. D'aquestes característiques tribals, amb el predomini de grups patrilineals extensos, es derivaria també el seu caràcter de societat segmentada¹². Aquest sistema social tindria un clar reflex en l'organització de l'hàbitat, que de fet ha servit com a base, gràcies a les tècniques de l'arqueologia espacial, per poder arribar a aquestes conclusions. Un sistema de castells i llocs fortificats (*husun*) articulant districtes en els quals predomina un poblament dispers a base d'alqueries¹³, conformades per comunitats camperoles que, a diferència del món feudal, disposarien del domini eminent de la terra gràcies al manteniment d'una forta cohesió interna fonamentada en vincles de parentiu i a la debilitat de l'estat.

10 Es pot trobar un debat historiogràfic «A propòsit de l'obra de Pierre Guichard» a la *Revista d'Història Medieval* publicada pel Departament d'Història Medieval de la Universitat de València, núm. 4 (1993) pp. 227-260, amb aportacions de J. TORRÓ, G. NAVARRO - D. IGUAL, i L. P. MARTÍNEZ.

11 P. GUICHARD, (1971), «El poblamiento de la región valenciana durante los dos primeros siglos de dominación musulmana», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 1971, pp. 49-111 (publicat originalment en francès en 1969 en la revista *Mélanges de la Casa de Velázquez* de Madrid, núm. 5, pp. 103-158). Sobre les aportacions berebers en terres castellonenques vegeu S. SELMA (1992-1993).

12 Aquesta tesi, present tot al llarg dels seus treballs, es pot trobar especialment a *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en occidente*, Barcelona, Barral editores, 1976. En bona mesura recull aquest concepte de "sistema tributari" de Samir AMIN, *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales*, Barcelona, Anagrama, 1974.

13 Vegeu l'aplicació d'aquests conceptes territorials a les terres de Castelló, ultra les aportacions puntuals dels treballs de Bazzana i Guichard citats, a S. SELMA 1992 a i 1992 b.

Pot ser el punt més feble d'aquestes interpretacions siga el paper dels centres urbans. L'anàlisi de Guichard se centra sobretot en les estructures rurals a partir del treball arqueològic. Tanmateix, en l'esquema de societat estatal tributària dibuixat, la classe dominant seria fonamentalment urbana, en una estructura on el medi rural apareix subordinat per relacions de natura política a la ciutat. I justament aquesta peça –la ciutat– no acaba d'encaixar bé en aquest esquema explicatiu. És cert que, en el cas de les comarques castellonenques, ens trobem amb un espai on el grau d'urbanització seria molt baix, i pràcticament l'únic centre que podríem qualificar d'urbà en la plenitud del terme seria Onda. Guichard també ha dirigit la seua atenció a aquesta realitat urbana estudiant una petita ciutat com Borriana¹⁴, però en aquest camp encara resta molt per fer.

La veritat és que el debat produït al voltant d'aquestes tesis ha estat intens durant aquests anys. Les tesis de Guichard generaren des del principi reaccions hostils, de vegades d'una virulència difícilment explicable. El cert és que moltes de les seues tesis poden ser discutibles, però ningú no pot negar l'extraordinari salt endavant que han suposat per als nostres coneixements. Ni tampoc el valor de l'historiador francès en passar de la simple descripció a la integració de tots els factors en un esquema explicatiu complet i coherent, en un primer moment formulant hipòtesis que podien semblar arriscades, però que la continuïtat del treball, per ell mateix i per altres grups d'investigació que han seguit el camí traçat, va corroborant progressivament, tot introduint matisos cada cop més rics tal com es van obrint nous camps de recerca. Així, seguint les pautes encetades per P. Guichard, cal citar grups de treball com el conformat en la Universitat Autònoma de Barcelona al voltant de Miquel Barceló, o investigadors com Josep Torró en estudis sobre les comarques centrals i meridionals del País Valencià. Fruit d'aquest treball s'ha continuat i aprofundit aquesta tasca, perfeccionant cada cop més les eines metodològiques i conceptuals. El centre d'interès ha continuat sobre les estructures de poblament i els paisatges agraris, derivant també cap a l'estudi arqueològic dels espais irrigats (amb les instal·lacions de moltura annexes) i dels espais domèstics¹⁵.

Tornant a l'àmbit estricte que ens ocupa, les aportacions pel que fa a la història local de les terres castellonenques, ja hem vist que entre els nombrosos treballs de l'equip de Guichard i Bazzana, trobem moltes notícies concretes que ens permeten conèixer molt millor el nostre territori durant

14 P. GUICHARD - N. MESADO (1976) i P. GUICHARD (1990).

15 Pel que fa als estudis d'arqueologia hidràulica, dins una ja extensa bibliografia es pot veure *El agua en las zonas áridas: Arqueología e Historia. I Coloquio de historia y medio físico*, 2 vols., Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 1989. Sobre el tema dels espais domèstics A. BAZZANA, *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiévale et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, 2 vols., Madrid, Casa de Velázquez, 1992.

els segles islàmics, a banda d'integrar aquests coneixements en un esquema explicatiu global. Però cal fer esment també d'altres aportacions.

M^a. C. Barceló, des d'uns plantejaments molt diferents als de Guichard, també ha fet algunes incursions sobre el període islàmic, si bé la seua investigació s'ha centrat més aviat en l'estudi dels mudèjars, és a dir, de la situació de la minoria musulmana després de la conquesta¹⁶. Més en la línia – metodològica i interpretativa – dels estudis de Pierre Guichard, cal citar la tasca investigadora de S. Selma, que ha aplicat aquests principis metodològics i conceptuals en estudis centrats en les comarques de Castelló. Ja hem citat més amunt els seus treballs sobre exemples d'aportacions berebers (1992-1993) o sobre ordenació del territori (1992 b). Cal destacar la seua aportació a l'obra col·lectiva *Historia de Castellón* (1992 a) on aplica a l'estudi del nostre territori les tesis inspirades en Guichard, si bé també en aquesta proposta de síntesi es fan notar les grans llacunes que encara cobreixen els segles de dominació islàmica.

Una part important del treball de S. Selma va en la línia de l'arqueologia hidràulica: xarxes de reg i instal·lacions de moltura. Inicialment va centrar els seus primers treballs en els molins hidràulics, començant amb l'estudi dels molins de la Serra d'Espadà (S. Selma, 1989), per completar posteriorment una síntesi sobre els molins del País Valencià a partir del buidatge sistemàtic dels fons conservats (S. Selma, 1993 a). En aquest treball traça el mapa dels molins existents al moment de la conquesta, reconstrueix els seus principals trets morfològics, observa el paper social i econòmic d'aquestes instal·lacions i, finalment, analitza els canvis introduïts per la conquesta feudal, no sols des del punt de vista formal i funcional (o morfològic), sinó sobretot en la seua gestió i explotació¹⁷. Finalment caldria citar el projecte d'investigació que actualment estan duent a terme Ramon Martí i Sergi Selma sobre l'evolució de les estructures de poblament en la zona de l'Alt Palància des del final de l'Antiguitat, per estudiar la doble transició –o trencament– que suposen, en primer lloc, la conquesta islàmica, i més tard la conquesta cristiana, del qual ja van avançat alguns resultats en les publicacions citades en la bibliografia.

16 M^a C. BARCELÓ, «Toponymie tribale u familiale et organisation de l'espace dans l'aire valencienne à l'époque musulmane», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, Aix-en-Provence, 40 (1985) 29-38. Pel que fa a treballs específics sobre terres castellonenques vegeu a la bibliografia M^a C. BARCELÓ (1976), sobre una troballa de monedes almohades a Vilavella, així com la publicació d'una inscripció del segle XI apareguda a Benassal a BARCELÓ - ARASA (1983). La seua aportació a l'obra col·lectiva *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes* (M^a C. BARCELÓ, 1985) constitueix el primer intent de síntesi sobre la situació general de les terres castellonenques durant el període islàmic.

17 Sobre els canvis produïts arran de la conquesta feudal amb la *feudalització* dels molins, quan esdevenen monopolis de renda, vegeu S. SELMA (1993 c). També sobre molins, si bé amb una cronologia posterior, vegeu C. RABASSA - S. SELMA (1994) i J. M. DOÑATE SEBASTIÀ (1990).

En la mateixa línia d'estudiar l'estructura del poblament previ a la conquesta cristiana, en aquest cas en la comarca dels Ports de Morella, cal fer esment del treball de F. Arasa (1991 a), així com els estudis arqueològics sobre diversos termes municipals, entre els quals els jaciments d'època medieval ocupen també un lloc important¹⁸.

El treball documental

Durant aquests anys s'han continuat publicant diversos treballs d'edició de fonts, i també és habitual que moltes investigacions – monografies o articles– vegen acompanyades d'apèndix documentals, de vegades molt interessants. Tot i això, es nota encara en falta l'existència d'una política sistemàtica i planificada de publicació de documents. Tot i la riquesa de fons arxivístics conservats, encara no disposem d'un *corpus* documental publicat amb caràcter general com altres països europeus.

El camp en el qual sí que s'ha produït una notable millora durant els últims quinze o vint anys és en l'inventari i catalogació d'arxius, amb la publicació dels corresponents instruments descriptius, la qual cosa ha suposat no sols un millor coneixement dels fons conservats als nostres arxius, sinó també una actitud de major respecte envers el patrimoni cultural dels nostres pobles, si bé encara resta molta tasca per catalogar tots els fons existents i conservar-los en les millors condicions de conservació i consulta per al públic investigador.

De mitjans dels anys vuitanta data la publicació dels catàlegs dels principals arxius, aquells que poden disposar d'arxiver i personal especialitzat¹⁹. En altres arxius menors (menors per l'entitat del lloc, que no pot permetre's disposar de personal especialitzat, no per la riquesa dels fons conservats, que de vegades és considerable), la tasca de catalogació s'ha produït mitjançant una política de beques de la Diputació Provincial o la Conselleria d'Educació de la Generalitat, desenvolupada sobretot durant la segona meitat dels anys vuitanta. En alguns casos aquests treballs han

18 Vegeu en bibliografia les aportacions de F. ARASA. També aporten notícies sobre el període previ a la conquesta cristiana V. FORCADA (1982 i 1990) sobre els districtes castrals de Castelló i Culla, M. ROSAS (1979) sobre les troballes ceràmiques del jaciment alto-medieval del Mollet, o S. SELMA (1996 b) sobre el cementeri islàmic de Castellnou.

19 E. SÁNCHEZ ALMELA, *Guía del Archivo Histórico Municipal de Castellón*, Ajuntament de Castelló, 1984. F. J. GUERRERO CAROT, *Archivo Histórico Municipal de Segorbe (1286-1910)*, València, Generalitat Valenciana, 1986. De l'arxiu de Vila-real, a més del *Catálogo del Archivo Municipal de Vila-real* de J. CAMARENA MAHIQUES i J.M. DOÑATE SEBASTIÀ (Castelló, Diputació Provincial, 1986), disposem ara, gràcies al treball del seu actual arxiver, Vicent Gil, aprofitant les noves tecnologies, d'un ampli ventall d'instruments de recerca i descripció, la major part d'ells informatitzats i fins i tot accessibles per via electrònica. En la seua adreça d'Internet (<http://www.geocities.com/Paris/5419/>) es poden localitzar els diversos instruments existents i les possibilitats d'accés a la documentació.

donat lloc a llibres on es difon el catàleg de la documentació conservada, publicats per la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana en la seua Col·lecció «Arxius Valencians»²⁰. D'altres no han vist la llum, però es conserven els catàlegs confeccionats en les dependències de la Conselleria d'Educació o en la Diputació Provincial, com ara els arxius municipals de Castellfort o Vilafamés, o el de l'Arxiu de Protocols Notarials de Morella²¹.

Pel que fa a l'edició de fonts cal fer esment de la clara preferència que s'estableix envers els documents més antics, aquells del segle XIII que ens retrotrauen al moment fundacional del nou regne –i del *naixement* dels diversos pobles. Entre ells les cartes pobla han gaudit tradicionalment de totes les preferències. A la continuïtat de la política de publicació de cartes pobla mantinguda pel *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* des de la seua fundació en 1920, cal afegir el llibre de Guinot (1991 a), on el recull de totes les cartes pobla conegudes fins el moment d'aquesta publicació facilita molt la consulta. D'altra banda, la celebració del 750 Aniversari de la Carta de Població en diversos pobles, ha estat un bon motiu per enllestir noves edicions monogràfiques i molt acurades²².

A més de les cartes pobla, també els diversos documents referents a les donacions feudals del segle XIII i els canvis de senyoriu han estat objecte de freqüents publicacions. Seria interminable tractar de citar ací tots aquests treballs, moltes vegades articles molts breus que són simplement la transcripció d'una donació a un monestir, o algun conveni, de manera que no els hem recollit tots al nostre apèndix bibliogràfic. Cal destacar, en aquest treball de publicació de fonts, el treball desenvolupat

20 R. NARBONA VIZCAÍNO, *Catálogo del Archivo Histórico Municipal de Altura (1251-1832)*, València, Generalitat Valenciana, 1987. C. RABASSA, M. BARRERA i L.M. PÉREZ LOBO, *Catàleg de l'Arxiu Municipal de Culla*, València, Generalitat Valenciana, 1990. Fins i tot s'ha publicat, amb el número 15 de l'esmentada col·lecció, un inventari de tots els arxius de la província, amb les principals sèries i la seua cronologia, *Cens-guia d'arxius de la província de Castelló*, València, Generalitat Valenciana, 1995. En aquest llibre s'hi poden trobar tots els fons existents i les publicacions i monografies que donen notícia de la documentació conservada.

21 També caldria citar ací diversos treballs que presenten les regestes d'algunes sèries documentals concretes, com ara el de J. APARICI i A. V. FRANCH (1992-1993) sobre els pergamins de l'Arxiu Municipal d'Onda, el de V. GARCIA EDO (1977) sobre els fons de l'Orde de Montesa conservats a la secció de Clero (Lligalls) de l'Arxiu del Regne de València, el de P. E. BARREDA (1989 d) sobre documents de la Tinença de Culla a l'Arxiu de l'orde de Montesa, o els d'E. DIAZ MANTECA sobre documentació de Catí (1981 b), del monestir de Benifassà conservada a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid (1987 b) o de l'Orde de Montesa conservada al mateix arxiu (1987-1988 i 1991 a).

22 Per a la de Cabanes G. ANDREU (1988 i 1994), la de Benassal per P. E. BARREDA (1988), la de Vilafranca per J. MONFERRER (1989). Són de destacar les noves edicions crítiques a càrrec de A. GARCIA SANZ i V. GARCIA EDO de les cartes pobla de Culla (1994), Morella (1995 a) o Vila-real (1995 b). Vegeu també F. GARCIA - F. GIMENO (1982) sobre Vinaròs, T. LÓPEZ DÍAZ - R. GÓMEZ CASAN sobre Caudiel, A. GARCIA SANZ (1984) sobre Onda, C. RABASSA sobre la Pobleta d'Alcolea, en terme de Morella, E. GUINOT - F. J. CERVANTES (1996) les de Bernixes (terme de Vilamalur) i Sot de Ferrer, etc. També es publiquen moltes cartes pobla de la zona del Maestrat a E. DIAZ MANTECA (1987 a). Més deficient és el llibre de P. PÉREZ FUERTES (1985).

per autors com E. Diaz Manteca o Vicent Garcia Edo, enlllestint la publicació de completes col·leccions documentals²³.

La conquesta del segle XIII i la nova societat feudal

El segle XIII focalitza en bona mesura l'atenció dels estudis històrics medievals. La substitució violenta d'una societat islàmica per una altra de feudal i cristiana de la qual som hereus directes, atrau bona part dels afanyos historiogràfics. No es tracta tan sols del tema dels orígens dels nostres pobles, que des de sempre ha captivat l'atenció dels erudits locals, sinó d'una qüestió històrica de primer ordre, amb importants connotacions teòriques. El trencament que suposa la conquesta cristiana atrau l'atenció dels historiadors des de nombrosos punts de vista: desestructuració de la societat andalusina pre-existent, relacions establertes entre els conquistadors i la població vençuda, modalitats de l'assentament i colonització de la nova població, etc.

La desestructuració de la societat andalusina ha estat un tema estudiat per P. Guichard a nivell de tot el País Valencià²⁴. Les seues conclusions són essencialment vàlides per al cas de les comarques de Castelló. S. Selma ha insistit en els trasbalsos provocats per la conquesta

23 El llibre de privilegis de Sant Mateu per E. SANCHEZ ALMELA (1986), el de Peníscola, Vinaròs i Benicarló per E. GUINOT (1991 b), el de Castelló per J. SANCHEZ ADELL (1993). V. GARCIA EDO (1989 a) publica el llibre de privilegis de Borriana, si bé en aquest cas es tracta d'una selecció de documents realitzada pel mateix autor (o en un nivell més modest per a la vila de Traiguera (1982)). E. DIAZ MANTECA ha publicat llibres de privilegis de l'Orde de Montesa (1987 a) i de la de Sant Jordi d'Alfama (1986) a més dels privilegis reials de la Cartoixa de Vall de Crist (1985 d), si bé en aquest cas es tracta simplement de la publicació de les regestes. També s'han publicat el llibre del mustassaf de Castelló (F. ROCA TRAVER, 1973), o llibres d'establiments com el de Vilafamés (E. DIAZ MANTECA, 1983) o Benicarló (V. GARCIA EDO, 1978 a). En un sentit semblant cal citar els capítols de l'Herbatge de la Tinença de Culla (P. E. BARREDA, 1986 c), que fins i tot han estat objecte d'una edició informàtica.

En alguns casos s'ha abordat la publicació de tota la documentació històrica referida a una localitat concreta, com és el cas d'Onda i Sogorb en el segle XIII (V. GARCIA EDO, 1987 a i 1988), o Vilafamés (C. RABASSA - C. DÍAZ DE RÁBAGO, 1995).

Altres col·leccions documentals fan referència a un tema concret, com els drets dels pobles de la Plana a les aigües del Millars (V. GARCIA EDO, 1994). També s'han publicat textos cronístics referents a Benifassà (A. GARCIA SANZ, 1973 i I. FABREGAT, 1988). F. LINARES (1980) els llibres dels comptes comuns de la vila i aldees de Morella durant la primera meitat del segle XV. També P. LÓPEZ ELUM (1973 a) ha publicat fonts fiscals, en aquest cas referides a l'impost comercial de les coses vedades, M. D. CABANES (1976) ho ha fet amb els llistats nominatius de la recaptació del monedatge de Sant Mateu.

A banda d'aquests treballs específics de publicació de fons, ja hem dit que també molts articles van acompanyats d'apèndix documentals que constitueixen autèntiques seleccions de documents, de vegades de gran valor. Com a exemple es poden veure els estudis de J. SANCHEZ ADELL sobre els conflictes i convenis entre Morella i les seues aldees (1982 b), el referent a la vila de Castelló en època de Pere el Ceremoniós (1987), o sobre ramaderia medieval (1992-1993).

24 P. GUICHARD, *Nuestra Historia*, vol. III, València, Mas-lvars ed., 1980.

en la societat anterior, que suposen un autèntic trencament per damunt de les aparents continuïtats (per exemple en l'ús dels molins) com a conseqüència del caràcter radicalment diferent d'ambdues societats. Fins i tot analitzant l'evolució del parcel·lari domèstic en els casos d'Onda i Sogorb (S. Selma, 1993 b i 1996 a) s'hi pot apreciar la diferent concepció – derivada dels diferents models familiars – i la clara delimitació dels espais de residència de les dues comunitats. També E. Guinot (1994 c) ha insistit en aquesta idea del trencament per a una comarca com el Maestrat on la població musulmana va ser ràpidament substituïda per la cristiana, tot tractant d'establir la cronologia i modalitats del procés d'assentament de la nova població.

Pel que fa a les modalitats d'assentament dels nous colonitzadors i les transformacions a nivell d'estructura d'hàbitat que suposen, cal citar el treball magistral de P. Guichart i J. Sánchez Adell (1984) on dibuixen els orígens i naixement de la vila de Castelló de la Plana. La concentració de la població en una vila fortificada, abandonant les antigues alqueries del districte castral, apareix traçada amb precisió i serveix de model per explicar les transformacions ocorregudes. Al mateix temps, ens serveix també per mostrar fins a quin punt romanen encara llacunes fonamentals en els nostres coneixements: totes aquestes alqueries abandonades, de les quals coneixem el nom, no podem situar-les en el seu emplaçament sinó mitjançant hipòtesis. En Castelló, com en general per tot arreu, la localització d'aquestes alqueries –i, si fos possible, la seua excavació– ens permetria dibuixar amb un traç més fi les grans línies que tot just anem desbrossant²⁵.

La relació que s'estableix amb la població vençuda ha estat caracteritzada per R. I. Burns com de *colonial*²⁶, insistint en els trets d'explotació fiscal que els croats imposen sobre els musulmans. Relacions d'explotació de la classe feudal sobre les aljames musulmanes, però també relacions sovint conflictives entre ambdues comunitats²⁷. De fet, la

25 Sobre els canvis poblacionals esdevinguts a la Plana vegeu també R. NAVARRO (1975 b) sobre la fundació de Vila-real i una última aportació de X. MESADO (en premsa). Molt discutibles són les tesis de F. ESTEVE (1990) sobre els orígens de Castelló. Pel que fa a estudis puntuals sobre diversos aspectes relacionats amb els canvis del segle XIII (conquesta, repartiment, donacions feudals, etc.) ja hem comentat abans la gran abundància, sobretot de publicacions de documents concrets referits a alguna localitat. Per als aspectes militars de la conquesta, itineraris del rei, etc. vegeu en la bibliografia els treballs J. SANCHEZ ADELL (1992 d), F. ARROYO (1973), V. FORCADA (1987-1988 i 1992), F. ROCA TRAVER (1994) o J. B. SIMÓ (1985 a). Com a treballs sobre localitats concretes P. E. BARREDA (1987-1988, 1991 a o 1992), J. F. BERNAT (1996) analitza els canvis de cognoms que es produeixen a Vila-real entre els repartiments del segle XIII i la població ja establitzada des dels primers anys del XIV.

26 R. I. BURNS, *Colonialisme medieval. Explotació postcroada de la València islàmica*, València, Tres i Quatre, 1987; *L'Islam sota els croats*, 2 vols., València, Tres i Quatre, 1990; *El regne croat de València*, València, Eliseu-Climent, 1994.

27 E. GUINOT (1996) sobre conflictes entre els senyors i els seus camperols mudèjars. E. GUINOT (1993) aporta un exemple de les conflictives relacions entre comunitats musulmanes i cristianes a propòsit dels drets de pasturatge sobre la devesa de Bounegre.

convivència entre la població musulmana que va romandre al país després de la conquesta i els cristians conquistadors i colonitzadors constitueix també un tema central de la nostra història medieval, l'interés del qual ultrapassa el marc merament local.

Per al nostre territori, el primer conquerit pels cristians i que en la seua meitat septentrional va ser abandonat molt prompte pels musulmans, resta encara per perfilar les fases i modalitats del procés de substitució d'una població per una altra. De fet, la població musulmana va romandre encara durant uns decennis després de la conquesta als llocs on fins ara es pensava que havien desaparegut de seguida (E. Guinot, 1994 b i 1994 c), de manera que caldria afinar molt més en l'abast i cronologia dels moviments poblacionals que progressivament van provocant l'embossament dels musulmans en certes comarques preferentment interiors.

L'estudi dels mudèjars castellanencs i de les moreries urbanes ha progressat notablement durant els darrers anys, si bé ens trobem encara lluny d'arribar a resultats satisfactoris que ens permeten comprendre adequadament les formes d'interrelació entre les comunitats cristiana i musulmana. M^a C. Barceló, especialista en llengua àrab que ha estudiat les poques restes documentals conservades, i C. Díaz de Rábago, centrant el seu estudi en la moreria de Castelló, són els principals exponents d'aquest interès historiogràfic. La primera autora ha publicat diversos treballs sobre la situació dels mudèjars a nivell del País Valencià, i se n'ha ocupat també específicament en altres de la situació dels mudèjars castellanencs²⁸. Aquesta situació es caracteritzaria pel principi de l'exclusió: es tracta de dues comunitats que con-viuen separatament, cadascuna amb les seues institucions i els seus principis rectoris, desenvolupant-se paral·lelament i limitant els contactes als mínims imprescindibles forçats per la submissió política dels musulmans. D'altra banda es fa difícil generalitzar perquè la situació és molt canviant en les diferents èpoques i els diferents territoris (per exemple comunitats rurals front a moreries urbanes), la qual cosa obliga a estudis particularitzats –en el temps i en l'espai– com a única via per a poder arribar a unes conclusions vàlides. De fet, tant el seu treball de 1982, en el qual a partir dels documents en llengua àrab conservats a l'Arxiu Municipal de Vila-real tracta de dibuixar el panorama general, com les síntesis de 1985 (pp. 299-306) i 1992, molt centrades en aspectes descriptius, mostren l'estat actual dels nostres coneixements insistint en els molts

28 Entre els primers destaquem *Toponímia àrabica del País Valencià. Alqueries i castells*, Ajuntament de Xàtiva, 1982, i *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Madrid-València, Universitat de València-Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1984. Pel que fa a treballs sobre Castelló vegeu al llistat bibliogràfic M^a C. BARCELÓ (1980, 1982, 1985 i 1994) i C. DOMINGO - M^a C. BARCELÓ - J. A. VICENT (1977).

aspectes que queden per investigar.

C. Díaz de Rábago ha centrat la seua investigació en la moreria de Castelló de la Plana, objecte de la seua tesi de llicenciatura. Es tracta d'una moreria urbana en una vila de reialenc, sense continuïtat amb la població pre-existent perquè fou creada al segle XV, i que per tant presenta característiques molt particulars que diferencien netament la seua realitat de la dels llocs on el poblament mudèjar va continuar ininterrompudament després de la conquesta cristiana. En aquesta moreria inserida en un espai plenament cristià, l'autora analitza el seu procés de creació per centrar-se sobretot en els aspectes socio-econòmics a partir de fonts fiscals. Igualment ha estudiat en altres treballs alguns aspectes particulars: l'actuació davant de la justícia, l'estudi d'alguns llinatges principals com els Bocayo, conflictes amb les autoritats cristianes pel tema de la carnisseria, etc²⁹. Posteriorment ha obert el seu camp d'estudi a d'altres comunitats mudèjars de les comarques castellonenques. En la seua tesi (1995) analitza la situació dels musulmans sota domini cristià en les comarques de la Plana, l'Alt Millars i l'Alt Palància durant el segle XV, centrant-se sobretot en les activitats econòmiques. A partir de documentació notarial analitza les operacions d'endeutament i intercanvi econòmic, si bé un major rigor en la distinció de les diverses operacions segons el volum permetria penetrar millor en el significat d'alguns processos.

També en l'estudi de la realitat mudèjar l'arqueologia medieval pot constituir una eina fonamental per analitzar les estructures agràries: espais irrigats, formes de conreu i organització del territori, etc. Per acometre aquesta tasca cal un treball interdisciplinari que incloga diferents especialistes. En aquest sentit podem citar el projecte executat a inicis dels anys vuitanta per l'equip compost per Karl i Elisabeth Butzer, Ismael Miralles i Joan Mateu (K. Butzer, 1985). A partir de fonts arxivístiques i treball de camp, han tractat de reconstruir l'espai rural de la Serra d'Espadà, centrant-se en concret en l'alqueria de Benialí, mol pròxima a Aín, que ha pogut ser excavada pel fet de no trobar-se sota cap poble actual. L'estudi, contra les tesis continuïstes que tracten de presentar la realitat interna de les comunitats mudèjars com una successió sense més del seu precedent islàmic, demostra els profunds canvis operats en els paisatges agraris com a conseqüència de la conquesta cristiana fins i tot als llocs on no hi hagué substitució de la població musulmana per una altra de cristiana.

29 C. DÍAZ DE RÁBAGO (1994). Vegeu també en la bibliografia moltes altres publicacions sobre aspectes parcials d'aquesta aljama. També J. APARICI (1994) s'ha ocupat de la moreria de Castelló des de l'òptica del petit comerç local.

En realitat són encara molts els aspectes que ens queden per conèixer sobre aquesta comunitat minoritzada, tant en les formes en què s'interrelaciona amb la societat cristiana dominant, com encara més pel que fa a la seua pròpia història interna. Els casos que anem coneixent ens mostren la diversitat de situacions existents que encara no han trobat una explicació satisfactòria³⁰.

Les modalitats d'assentament de la nova població i la implantació d'una societat de tipus feudal ha estat un dels principals temes de la tasca investigadora d'Enric Guinot. Prenent com a camp d'observació la comarca del Maestrat (el senyoriu de l'Orde de Montesa), ha dibuixat les característiques del model de feudalisme que s'hi instal·la i la seua evolució posterior.

Es tracta d'un treball desenvolupat bàsicament al llarg dels anys vuitanta, paral·lelament als que es plantejaven en altres comarques del País Valencià, fruit d'una nova generació d'historiadors, radicats en la Universitat de València i oberts als nous corrents historiogràfics, que centraven el seu estudi en la història rural i volien establir els perfils i característiques del sistema feudal que s'implantà arran de la conquesta del segle XIII. Després d'un període de predomini dels estudis sobre el món urbà i els fenòmens de l'intercanvi durant els anys setanta, enlluernats sens dubte per l'*esplendor* mercantil de la València quatrecentista, aquesta línia d'investigació volia recuperar la centralitat de les arrels rurals del país i definir quin tipus de relació s'establí entre els camperols i els seus senyors. Calia omplir amb urgència el retardament produït en aquest camp en relació als períodes modern i contemporani, que estudiaven una societat feudal (sobretot els contemporanistes estudiant la transició del feudalisme al capitalisme) de la qual ho ignoràvem tot sobre els seus orígens.

En aquests estudis d'àmbit comarcal E. Guinot pren com a camp d'observació el senyoriu de l'Orde de Montesa. Així va donant a la llum una sèrie de treballs (vegeu bibliografia) que culminen amb la publicació en 1986 de la seua tesi doctoral *Feudalismo en expansión en el norte valenciano*, on analitza els precedents i desenvolupament del senyoriu de Montesa des dels seus inicis fins a la segona meitat del XIV.

Es tracta d'una obra de referència bàsica, on per primer cop apareixen nítidament dibuixats els caràcters de les relacions de natura feudal que

30 C. RABASSA - S. SELMA (1994) sobre la comunitat mudèjar del Molinell que subsisteix, en terres de l'Alt Maestrat, fins al darrer quart del segle XIV, provocant-se importants transformacions en els paisatges agraris i en la relació dels homes amb el seu medi com a conseqüència dels canvis en la composició ètnica del poblament. Sobre la moreria de Xivert, encara pendent d'estudi, una introducció a C. DÍAZ DE RÁBAGO (1993 b). M. GRAU (1977, 1979 b i 1990) ha estudiat les pervivències musulmanes en la comarca dels Ports de Morella en uns quants articles, tot i no ser una comarca amb poblament mudèjar.

s'instauren en terres castellonenques amb la colonització cristiana del territori. Utilitzant els instruments conceptuals del materialisme històric i atent sobretot a les modalitats d'extracció de la renda feudal, Guinot parteix de l'estudi de les cartes pobles –concebudes no ja tan sols com a document fundacional dels pobles, sinó com a autèntics contractes formalitzats entre senyors i camperols per fixar per escrit llurs obligacions recíproques. Açò li permet calibrar el tipus de renda exigida per la classe feudal, que en el cas de les terres del Maestrat castellanenc es basa en bona mesura en les rendes decimals obtingudes de l'església, ja que predomina la concessió de terres franques (no sotmeses a cens) com a mesura per atraure pobladors. Analitza igualment la conflictivitat social plantejada en aquest moment de creixement i l'evolució dels repartiments entre els diferents sectors de la classe feudal fins arribar a la constitució de l'Orde de Montesa en 1319. Aquest és el moment elegit per a una anàlisi en profunditat de les modalitats de renda feudal exigida per l'orde, autèntic eix vertebrador del seu treball, tipificant els seus components, el pes de cadascú i les conseqüències que açò suposa en el curt termini i també a més llarg termini. El treball conclou just amb l'anunci de l'inici de la crisi de la renda feudal a mitjans del segle XIV, crisi que arriba com a conseqüència del mateix caràcter que havia anat prenent l'exacció de renda durant el període de creixement³¹.

Disposem així d'un model regional que posteriors investigacions han anat corroborant i, també, completant. Ens mancava conèixer millor, però, l'evolució de la renda feudal a partir de la segona meitat del segle XIV, quan conclou l'estudi de Guinot, per analitzar en detall les transformacions que es produeixen durant i com a conseqüència de la crisi. Ja abans del treball de Guinot L. García-Guijarro (1978), havia publicat un interessant treball sobre la gestió de les rendes de la mensa maestra de Montesa a partir d'uns comptes dels anys 30 del segle XV. Aquest treball aportava informació abundant i ben estructurada sobre l'organització econòmica del senyoriu montesià en aquestes dates. Tanmateix, la curta durada temporal de la documentació conservada provoca que la imatge obtinguda siga més aviat una instantània de la situació en aquell moment, sense possibilitat de captar l'evolució –quantificada– d'aquestes rendes en el temps. Tot i això, permet una comparació amb els moments inicials de l'orde, destacant pel que fa a la gestió de les rendes montesianes el progressiu procés de concentració en mans del mestre i l'increment de la seua superioritat sobre la resta de frares.

31 També s'han ocupat dels antecedents i inicis de l'Orde de Montesa E. DIAZ MANTECA (1984-1985) i V. GARCIA EDO (1990), si bé des d'una perspectiva més atenta als aspectes institucionals i no tant als econòmics.

La manca de dades serials sobre l'evolució de la renda feudal generada per aquests mecanismes d'exacció es pot suplir en part amb l'estudi de les batlies reials. Les modalitats d'extracció de renda utilitzades pel rei per a explotar els seus dominis són bàsicament les mateixes que les que fa servir la noblesa³², de manera que les evolucions també són similars. L'estudi de les diferents batlies reials ha avançat considerablement en el conjunt del País Valencià durant els darrers anys: estructura impositiva, evolució de les quantitats recaptades, models de gestió fiscal, etc. Pel que fa a l'espai objecte del nostre treball, han estat estudiades la batlia de Castelló de la Plana (P. Viciano, 1989, i també l'aportació de 1996) i la de Morella (C. Rabassa, 1996). A partir d'aquests treballs podem conèixer bastant bé els mecanismes fiscals fets servir per la corona, així com també l'acusat procés de davallada de les rendes encetat durant el darrer quart del segle XIV i culminant en la segona meitat del XV amb una crisi de grans proporcions. L'existència d'importants fons inèdits a l'Arxiu del Regne de València, com ara les rendes de les batlies de Vila-real des de la segona meitat del XIV, les de Borriana i Xèrica des del XV, i d'Onda des de la segona meitat d'aquest mateix segle, ha de permetre en el futur ampliar la base geogràfica d'aquests estudis per poder dibuixar un quadre més global.

Si durant aquests anys hem avançat bastant en el coneixement de l'estructura dels senyorius, queda encara un tema fonamental pendent: els senyors. Realment és molt poc el que coneixem sobre el grup nobiliari, sobretot de les petites baronies que, com s'ha dit, a penes no ens han deixat documentació. Essent la noblesa un dels dos grups antagònics del sistema feudal, el coneixement d'aquesta classe resulta fonamental per poder comprendre el sistema. En canvi a penes no coneixem res sobre la seua composició, les estratègies d'ascensió social, la successió dels llinatges al front dels diferents senyorius, les bases material del seu poder social i polític, etc³³. S'ha donat el fet paradoxal que el nostre coneixement és molt superior sobre els homes de vila (P. Viciano, 1995 b), o fins i tot sobre el mateix grup del camperolat, que no sobre la classe noble. En part la raó és de tipus documental, ja que la majoria d'arxius senyorials s'han perdut i la investigació s'ha bastit en bona mesura sobre els arxius municipals, de manera que han estat les viles, les universitats medievals, l'objecte de la recerca. Però també s'ha produït un cert oblit dels historiadors sobre aquest grup, menystenint la importància fonamental que té en un sistema social del qual constitueix la classe dominant. Obsessionats per

32 E. GUINOT («El Patrimoni Reial al País Valencià a inicis del segle XV», *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992) 581-655) analitza l'estructura impositiva de les diferents batlies del regne i quantifica el volum de renda generada per cadascuna.

33 Com a exemple de monografia sobre una petita senyoria laïca de l'Horta de València vegeu P. VICIANO, *Catarroja: una senyoria de l'Horta de València en l'època tardomedieval*, Publicacions de la Biblioteca i Arxiu de Catarroja, 1989.

fer una història de tota la societat i rescatar la memòria de l'home anònim, hem acabat per oblidar la importància fonamental de la classe nobiliar. Urgeix per tant, en un programa de recerca per als pròxims anys, aprofundir en l'estudi del grup nobiliar: quins eren, quants, localitzar els llinatges en la seua evolució i amb les seues fortunes, etc. Sols així podrem paliar la situació actual, excessivament esquemàtica, en la qual hem dibuixat els principals trets del sistema senyorial però ens falta el rostre, la localització i estudi intern de la classe dels senyors.

D'estudis sobre senyors pràcticament sols podem citar el treball de M. Grau (1986 a) sobre Herbés, una petita senyoria laica enclavada dins els termes generals del castell de Morella. L'autor pot establir la successió dels llinatges des de la conquesta cristiana fins al segle XIX, fixant genealogies i contextualitzant el perfil social dels senyors, sobretot durant els segles medievals, a partir dels protocols notariais de Morella on fins aleshores tenien preferentment la seua residència. I si bé aporta notícies interessants, com ara els conflictes socials i posteriors concòrdies entre el senyor i els veïns del lloc (vegeu també M. Grau, 1983-1984), el llibre pateix de greus mancances teòriques a l'hora de valorar el significat social d'aquestes famílies senyorials, com mostren les mateixes vacil·lacions de l'autor a l'hora de dubtar del caràcter feudal de les relacions establertes entre el senyor i els seus vassalls³⁴.

A més dels estudis sobre la implantació i desenvolupament de la nova societat feudal i el tipus de relacions que s'estableixen entre els propietaris eminents de la terra i les comunitats camperoles, en el camp de la història rural també cal citar una altra línia de recerca sobre les estructures agràries, desenvolupada des dels anys setanta en el marc del nou interès historiogràfic per les realitats econòmiques. La font primordial per a tots aquests estudis han estat els padrons de peita, on apareixen individualitzades les parcel·les posseïdes per cada veí o terratinent foraster, permetent d'aquesta manera conèixer superfícies destinades a cada conreu, la seua localització dins el terme, estructura de la propietat, extensions mitjanes de les explotacions, etc. Una metodologia cada cop més perfeccionada per a l'aprofitament d'aquestes dades, que actualment inclou la utilització de recursos informàtics que permetrien fins i tot reconstruir tot el parcel·lari, ha anat donant resultats rellevants.

L'estudi pioner en aquesta matèria fou el publicat per J. Sánchez Adell (1973) sobre l'estructura agrària de Castelló de la Plana en 1398, en el

34 A un nivell inferior, podríem citar també l'estudi de M. MILIAN BOIX (1978) sobre els senyors del castell de la Todolella, on tracta d'establir la successió de llinatges al front d'aquesta senyoria i la seua procedència social, si bé el quadre resulta bastant mediocre i ple de llacunes i contradiccions.

qual ja marca les pautes sobre l'aprofitament d'aquesta tipologia documental. La línia fou seguida per C. Domingo (1977), aplicant la mateixa metodologia al padró de peita de Castelló de 1468 i comparant els resultats amb la situació de 1398 (espai roturat, variacions de les superfícies dedicades a cada conreu, canvis en l'estructura de la propietat i de les explotacions, etc.). Aquest treball s'inscriví en el marc d'una tesi doctoral, llegida en 1982, sobre la construcció del paisatge agrari de la Plana des dels segles medievals fins a l'actualitat, plantejada des del camp de la geografia. Els resultats presenten una visió global de la història agrària de la Plana, construïda a partir de diversos padrons peiters de Castelló, Vila-real i Nules, si bé sense aprofundir massa en el moment medieval per les mateixes característiques del treball (C. Domingo, 1983 a)³⁵.

En la mateixa comarca de la Plana, també s'ha estudiat la situació de Vila-real a partir d'un padró de peita datable en els anys setanta del segle XIV (J. A. Del Pozo Chacón, 1995), on a més d'analitzar l'espai agrari i les explotacions camperoles s'aborden aspectes referents a la fiscalitat i l'exercici del poder local. Vilafamés, gràcies a un padró de peita dels primers anys del segle XVI, fou objecte de la tesi de llicenciatura d'E. Guinot (1980). Un model molt diferent a les viles agrícoles del pla és el de Culla, on la conservació de gran quantitat de padrons peiters ha permés fer un seguiment temporal de l'evolució dels conreus en el trànsit dels segles XV i XVI, així com les transformacions coetànies en els nivells de riquesa dels veïns (C. Rabassa, 1991 b i 1986 b)³⁶.

La importància de l'activitat ramadera en la vida econòmica de les comarques castellonenques, sobretot de les més septentrionals, és una idea arrelada des de fa temps en la nostra historiografia. Tanmateix, i malgrat les aportacions realitzades durant els darrers anys, manca encara l'estudi monogràfic que ens situe correctament el paper que la pràctica ramadera jugava en el conjunt de la vida econòmica i com s'articulava amb la resta de components.

35 Vegeu també en la bibliografia altres aportacions d'aquesta autora sobre el tema, especialment 1983 b.

36 Una bona síntesi de l'economia agrària a les comarques de Castelló a E. GUINOT (1992). Finalment, i relacionat amb la importància assolida per una agricultura irrigada, cal citar també els estudis dedicats als conflictes que es plantegen per la utilització i repartiment de les aigües: V. GARCIA EDO (1994) ha publicat una col·lecció documental recollint tots els documents sobre distribució d'aigües a l'horta del Millars. R. GÓMEZ CASAÑ (1986) i V. FELIP (1987) s'han ocupat de diversos conflictes i concòrdies per la seua utilització, en el primer cas en l'horta del Palància i en el segon en la del Millars. Des d'una perspectiva arqueològica R. MARTÍ - S. SELMA (en premsa) tracten de reconstruir les xarxes de reg de l'horta de Sogorb des d'època musulmana amb la intenció d'analitzar els canvis ocasionats a nivell d'ocupació del territori i les diferències entre l'organització andalusina i la feudal. També S. SELMA (1989, 1991 i 1993d), K. BUTZER (1989) i C. RABASSA - S. SELMA (1994) aborden qüestions referents a l'hidraulisme, relacionant les instal·lacions de moltura i les xarxes de reg.

L'historiador que sens dubte més s'ha ocupat d'aquest tema és J. Sánchez Adell. En una sèrie d'articles ha afrontat l'estudi dels diversos aspectes formals i jurídics de la pràctica ramadera, així com els conflictes suscitats entre diferents pobles per les pràctiques trashumants i els passatges dels bestiaris, publicant un gran nombre de documents³⁷. També E. Guinot (1992-1993) ha assajat una síntesi interpretativa sobre l'evolució de la pràctica ramadera en terres del Maestrat, tractant de fixar la cronologia i el seu significat econòmic i social per a les comunitats rurals, si bé en la majoria de qüestions no pot anar més enllà d'apuntar hipòtesis que encara cal perfilar. Altres estudis s'han dedicat a aspectes puntuals, com el tema del lligallo –institució menor, com demostra el treball de C. Rabassa (1992 c), del qual s'havia exagerat molt la importància, i amb una funció simplement tècnica: determinar què es fa amb els animals extraviats– o la xarxa de vies pecuàries (els assagadors) que en algunes comarques assoleix un gran desenvolupament. El seu traçat encara visible en el paisatge denota la intensitat que la pràctica ramadera va assolir en altres èpoques³⁸.

En definitiva, fent un balanç del que s'ha avançat en l'estudi de la ramaderia medieval en terres de Castelló durant els darrers anys, podem dir que coneixem millor la descripció dels aspectes externs de la pràctica ramadera (institucions que hi participen, regulació de l'activitat, normes jurídiques, traçat d'algunes vies pecuàries...), però manca aprofundir en l'estudi per captar realment la importància de l'activitat. Molts indicis –i algunes notícies explícites– ens fan sospitar que es tracta d'una activitat que assolí una gran importància durant el període baix-medieval. Però a penes no sabem res sobre el volum de la cabanya ramadera ni la seua evolució en el temps. Tampoc sobre l'estructura de la propietat per esbrinar quins sectors socials hi participaven i se'n podien beneficiar més. Ni en definitiva sobre la qüestió central que està latent en totes aquestes consideracions: com s'insereix aquesta activitat en les xarxes de comercialització, és a dir, fins a quin punt la producció de llana per al mercat provoca en certes comarques una especilització productiva orientada a la

37 Vegeu a la bibliografia J. SANCHEZ ADELL (1981, 1986, 1992 b, 1992-1993 i 1995 b). Una visió de síntesi en la seua aportació (1992 c) a la *Historia de Castellón*.

38 Sobre el lligallo vegeu M^a D. CABANES (1982). Sobre els assagadors M. MUNCHARAZ (1985 a i 1985 b), J. PERIS (1984) o J. B. SIMÓ (1985 b). Pel que fa a l'estudi sobre zones o aspectes concrets A. AYZA (1982), J. M. DOÑATE SEBASTIÀ (1986), V. MESEGUER (1988), J. MIRALLES i PORCAR (1985 a i 1985 b) i A. RUBIO VELA (1981). Cal destacar també la publicació dels capítols d'herbatge de la Tinença de Culla (P. E. BARREDA, 1986 c), conjunt d'ordenacions fonamental per conèixer com es regulava la pràctica ramadera en terres de l'Alt Maestrat. L'obra d'Emilio OBIOL, *La ganadería en el norte del País Valenciano*, Ajuntament de Castelló, 1989, està orientat des de l'estudi geogràfic d'aquest sector, i les notícies que aporta sobre la pràctica ramadera durant els segles medievals són molt escasses, com no podia ser d'una altra manera donat l'estat de la qüestió.

intensificació i millora de la ramaderia ovina, i les conseqüències socials que hipotèticament se'n derivarien d'aquesta especialització.

Les viles medievals

Les viles medievals han estat camp privilegiat per a les investigacions d'història local. L'abundància d'estudis construïts sobre documentació municipal ha provocat que la *universitat* s'haja erigit freqüentment en àmbit d'observació. Organització del poder, funcionament i estructura de les institucions públiques, ordinacions legals, contribucions veïnals, activitats econòmiques o evolució de la població de cada lloc constitueixen així arguments habituals dels treballs d'investigació.

L'estudi de la demografia medieval ha progressat de manera notable des dels anys setanta, assentant ja bases sòlides per a l'anàlisi d'aquesta variable, fonamental per poder perioditzar l'evolució econòmica general. A partir d'una font fiscal com el monedatge, però també de moltes altres com la peita o els recomptes de focs per a la distribució de contribucions extraordinàries, han anat veient la llum diversos treballs sobre alguns pobles i comarques³⁹. Massa sovint, però, els estudis demogràfics no han anat acompanyats de la necessària crítica a les fonts, barrejant xifres de procedència diversa sense un tractament metodològic correcte ni una reflexió interpretativa que vaja més enllà de les dades aportades. Seria desitjable un major rigor en una ciència –la demografia històrica– que ha progressat considerablement en els últims anys, i que amb les cauteles metodològiques precises permetria una interpretació més ajustada i fins i tot procedir a tractaments quantitatius serials sobre aquelles fonts que, per la seua natura, ho permeten, com és el cas del monedatge.

Tot i això, l'abundància de dades permet ja assajar una visió de conjunt sobre l'evolució poblacional a partir del segle XIV, i disposem ja d'algunes visions de conjunt. E. Guinot (1988) o C. Rabassa (1992) presenten una visió global de les variacions poblacionals durant la baixa Edat Mitjana que ens permet copsar les grans línies de la seua evolució i fins i tot quantificar en alguns casos. Veiem així un procés de creixement molt intens des de la conquesta cristiana, alimentat per un flux migratori que es perllongarà durant

39 La població dels pobles de la Plana (Castelló, Vila-real, Almassora i Borriana) segons les xifres del monedatge del segle XV, a R. FERRER (1975 a), i també sobre Castelló J. SANCHEZ ADELL (1991 b). El morabatí de Sant Mateu a M^a. D. CABANES (1973 i 1976). Sobre la comarca de l'Alt Palància F. ARROYO (1979). L'evolució de la població d'Onda a E. VARONA (1986) i la de Castellfort a M. GRAU (1987-1988). La població del Maestrat de Montesa en 1492 a J. MIRALLES I PORCAR (1983 a). A banda d'aquestes aportacions específiques, la gran majoria dels treballs monogràfics, sobre un poble o una comarca, realitzats durant els darrers quinze anys, inclouen capítols dedicats a traçar l'evolució de la població en l'àmbit geogràfic de l'estudi, de manera que coneixem dades sobre un espai molt més ampli i podríem multiplicar les cites.

vàries generacions. Aquest creixement sembla particularment intens durant els anys finals del segle XIII i els primers decennis del XIV, abans que les dificultats de mitjans de la centúria el vagen obstaculitzant fins aturar-lo durant el darrer quart del Trescents provocant l'inici d'un lent declivi. La crisi demogràfica pròpiament dita no arriba fins a mitjans del segle XV, justament el període que millor podem documentar. Per tot arreu la segona meitat del Quatrecent marca una autèntica catàstrofe demogràfica, amb índex de despoblament certament espectaculars.

L'estudi demogràfic no s'ha limitat a les variacions quantitatives de la població. Els fenòmens migratoris juguen un paper central, tant en el creixement inicial com en la crisi posterior, motivada en bona mesura per processos de reubicació poblacional. J. Sánchez Adell (1978) i C. Domingo (1982) s'han ocupat de la mobilitat de la població, a partir de l'estudi onomàstic que revela un escàs arrelament dels cognoms i una constant renovació. Fins i tot s'ha estudiat aquest fenomen migratori des d'un punt de vista qualitatiu, analitzant els moviments de grups professionals qualificats, com ara artesans i mercaders, des de les comarques septentrionals (Ports i Maestrat) cap a Castelló (J. Aparici - D. Igual - G. Navarro (1994).

Els estudis sobre la fiscalitat componen un altre camp que promet avanços significatius en el coneixement del nostre passat baixmedieval. Es tracta d'una línia que ha arrancat amb força a nivell de País Valencià en els últims anys, i ha donat ja lloc a algunes tesis i tesines en la Universitat de València⁴⁰. Per al cas de les comarques castellonenques ja hem citat els estudis de P. Viciano (1990) i C. Rabassa (1996) sobre les rendes de les batlies de Castelló i Morella respectivament. La combinació dels resultats obtinguts de l'anàlisi demogràfica amb els provinents dels estudis de les rendes generades per les batlies ha permés reconstruir de manera bastant nítida l'evolució de la conjuntura econòmica. Així s'ha pogut concloure que, en les comarques castellonenques com en altres del País Valencià, l'autèntica *crisi baixmedieval* es produeix durant el segle XV, particularment en la segona meitat de la centúria, quan tots els indicadors econòmics marquen uns mínims molt acusats, acabant així amb el mite de la plenitud del Quatrecent. Per contra, les dificultats de la segona meitat del segle XIV, per damunt d'algunes manifestacions catastròfiques en casos puntuals, no arriben a plantejar una situació de crisi generalitzada⁴¹.

La gestió fiscal municipal ha estat objecte d'una atenció constant, com un apartat més de l'estudi de les viles i la seua organització jurídica i

40 Es pot veure l'estat actual de les línies de recerca a les Actes del *Col·loqui Corona, Municipis i Fiscalitat a la baixa Edat Mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1997, coordinat per M. SÁNCHEZ i A. FURIÓ.

41 Vegeu també C. RABASSA (1986 a i 1992 a) i E. DIAZ MANTECA (1993 a).

institucional. En un sentit més renovador se situa l'estudi de P. Viciano (1990 i 1992) analitzant per al cas del municipi castellonenc les formes de gestió fiscal i les conseqüències socials que se'n deriven. Analitza l'organització formal i política del procés, els grups socials implicats i els beneficiaris finals del *festí fiscal*, en el qual la Corona, contra el que es pogués pensar, no s'enduia la millor part. El freqüent recurs a l'endeutament censalista suposa també una via de penetració de capital urbà, procedent de la ciutat de València, que li permet *absorbir els recursos del seu país rural, fins i tot en viles allunyades i de trets urbans com és el cas de Castelló*⁴². Les conseqüències socials d'aquest enfocament sobre la fiscalitat i els grups socials implicats, aspectes íntimament relacionats amb l'exercici del poder municipal, són plenament explotades per P. Viciano en la seua tesi doctoral (1995 a), on avança en la caracterització socio-econòmica del grup local dirigent⁴³.

A partir de retrats com el de Francesc Agramunt (P. Viciano, 1995 b), Guillem Jaqués (J. Sánchez Adell, 1971) o la família Miquel, mercaders de Castelló (P. Viciano, 1993) podem avançar en la tipificació social del grup dirigent local. Però tot just hem encetat la caracterització social d'aquesta oligarquia urbana: patrimoni, gestió dels seus negocis, relacions familiars, participació –o millor dit monopolització– del poder polític, estratègies de promoció social, etc. Caldria multiplicar aquesta mena d'estudis, i estendre'ls al conjunt de components socials, per poder arribar a concretar els diferents perfils socials: oligarquia local, mercaders, llauradors acomodats, homes d'ofici..., per no parlar de les minories ètniques presents en moltes viles. Sols així podrem captar el dinamisme i complexitat de les relacions socials superant l'estadi excessivament esquemàtic que encara presenta la nostra visió sobre l'estructuració social⁴⁴.

D'altra banda es tracta d'una societat conflictiva, no exempta de tensions i enfrontaments. Les múltiples formes que aquestes tensions revesteixen no han atret encara suficientment l'atenció dels historiadors. Tan sols uns pocs casos de conflicte obert entre senyors i comunitats camperoles, o entre pobles veïns per diversos casos de competència en la

42 P. VICIANO (1990, p 664). Vegeu també A. BELTRAN (1990) sobre el cas de Vila-real. L'estudi dels comptes comuns de Morella i les seues aldees a F. LINARES (1980). Les despeses municipals d'una vila de reduïdes dimensions com Culla es poden trobar a J. MIRALLES I PORCAR (1983 b). Sobre l'endeutament censalista dels pobles vegeu també E. DIAZ MANTECA (1993 a) sobre els pobles del Maestrat en la segona meitat del segle XIV.

43 Vegeu també J. A. DEL POZO CHACÓN (1988) sobre fiscalitat municipal de Vila-real en la segona meitat del segle XIV, en un estudi que deriva també cap a l'organització del poder local i els llinatges de l'oligarquia que el monopolitzen.

44 En aquesta mateixa línia s'han de citar també els estudis prosopogràfics sobre el grup dels menestrals (P. IRADIEL, 1995 o J. APARICI, 1996) que ens ajuden a anar construint progressivament un quadre més complet.

utilització dels recursos o els repartiments d'impostos, han merescut alguns estudis puntuals⁴⁵. Tanmateix queda encara un gran camp per explorar, i no sols pel que fa als conflictes oberts i declarats. Les tensions quotidianes, la conflictivitat social latent, pot abordar-se des de perspectives renovades a partir dels extensos fons judicials conservats, aplicant metodologies que ja s'han fet servir en altres llocs de la geografia valenciana⁴⁶.

En el camp de la història de les institucions no s'han produït excessives aportacions específiques durant aquests darrers anys en la nostra historiografia. És cert que moltes de les fonts publicades fan en el fons referència a aquest camp (des dels llibres de privilegis als d'ordinacions passant per les disposicions forals incloses en les cartes-pobla) però a nivell d'estudi i reflexió no podem dir que avui en dia constituïska un tema freqüentat.

Els principals exponents de la investigació sobre aquests temes són Arcadi Garcia Sanz i Vicent Garcia Edo, no sols amb la publicació de col·leccions documentals específiques o l'estudi detallat de determinades cartes pobla ja citats, sinó també amb algunes línies de recerca concretes. A. García Sanz(1992) s'ha ocupat dels models institucionals de les viles castellonenques, analitzant el procés de concessió de les cartes pobla en relació als furs fets servir com a referència. També V. García Edo (1993 a i 1993 b) ha estudiat la difusió dels furs de València en les comarques castellonenques, fent interessants observacions sobre el seu procés de territorialització que ultrapassen el marc purament local⁴⁷. Aquest autor s'ha

45 En el seu estudi sobre el desenvolupament inicial de l'Orde de Montesa E. GUINOT (1986 a) està atent a aquesta mena de conflictivitat social. Pel que fa a aportacions específiques vegeu a la bibliografia E. DIAZ MANTECA (1985 a) i J. MIRALLES SALES (1986 b) sobre el conflicte de la Unió al Maestrat de Montesa. El dur enfrontament mantingut per diversos pobles de l'Orde de Montesa amb el seu senyor a les darreries del segle XIV i inicis del XV ha estat tocat, en relació a la vila d'Onda, per E. GUINOT (1991 c), V. GARCIA EDO (1986 b) i J. A. DEL POZO (1988). Sobre el conflicte foral que en aquest marc es planteja en la Tinença de Culla P. E. BARREDA (1986 a, 1987 b i 1987 c). Les resistències provocades en segregar viles reials de la Corona a V. FELIP (1989). Sobre enfrontaments entre Morella i les seues aldees J. SÁNCHEZ ADELL (1982 b), J. MIRALLES SALES (1971 i 1994) i E. DIAZ MANTECA (1991 d). Sobre qüestions entre llocs veïns E. GUINOT (1987 i 1993) o M. COSTA (1992). També s'ocupen de conflictes puntuals amb llurs senyors E. GUINOT (1996) i M. GRAU (1983-1984).

46 Un enfocament des de plantejaments sociològics, estudiant les manifestacions de violència i conflictivitat de la societat urbana a partir de les actes del justícia, a R. NARBONA, *Malhechores, violencia y justicia ciudadana en la Valencia Bajomedieval (1360-1399)*, Ajuntament de València, 1990. En aquest camp sols podem citar un treball de J. M. DONATE SEBASTIÀ (1988) sobre Vila-real, si bé des de plantejaments exclusivament descriptius.

47 En un àmbit que supera els límits geogràfics d'aquest treball caldria recordar l'edició crítica dels Furs de València que, en diversos volums des de 1970, estan duent a terme G. COLON i A. GARCIA SANZ (Barcelona, ed. Barcino), edició que permet apronfondir en el coneixement d'aquest codi jurídic. Sobre la qüestió foral i el tema de les jurisdiccions vegeu també els treballs de J. MIRALLES SALES (1992 b), P. E. BARREDA (1986 a, 1987 b, 1987 c), V. GARCIA EDO (1986 b) i E. GUINOT (1983).

ocupat també de l'estudi de la institució notarial (V. García Edo, 1987-1988, 1989 c i 1992-1993), vital en la transmissió documental com a fedataris públics⁴⁸.

Pel que fa a les institucions municipals, podem dir que gairebé totes les monografies sobre la història dels diferents pobles dediquen apartats importants a descriure-les. D'aquesta manera ens trobem en situació de conèixer amb bastant aproximació el seu funcionament, com s'articulaven les formes d'organització del poder i a quines reglamentacions havien de cenyir-se. Tanmateix es tracta d'una descripció externa, de contorns encara excessivament esquemàtics, ja que s'ha bastit sobre l'exhumació de documentació de natura jurídica, que ens permet documentar els seus orígens i fins i tot alguns conflictes jurisdiccionals. Però falta acarar aquest model teòric de funcionament amb el funcionament real, i sobretot amb una perspectiva d'història social que ens informe de les forces profundes que actuen sobre les transformacions que es produïxen.

Pel que fa a les activitats econòmiques de les viles, s'ha de destacar que, després del net predomini dels estudis sobre el món rural durant els anys setanta i vuitanta, darrerament es torna a reivindicar la importància de les activitats secundàries i terciàries per part d'un grup investigador inspirat i dirigit pel catedràtic de la Universitat de València Paulino Iradiel. Sobretot s'ha de recalcar el creixent interès per l'estudi del món artesanal, que ha conegut una renovació fonamental, tant a nivell metodològic com conceptual, durant els anys noranta. El grup investigador esmentat ha iniciat una profunda revisió sobre l'organització del treball pre-industrial en la València baix-medieval, no limitant-se a la manufactura urbana de la mateixa ciutat de València, sinó atent també al seu desenvolupament en les viles mitjanes i fins i tot en el món rural.

Front a un estudi centrat exclusivament en les estructures agràries, que sovint havia amagat la realitat d'altres activitats econòmiques – particularment les artesanals – es reivindica el paper de «Les viles medievals de la Plana: nuclis d'activitats artesanals i mercantils», títol significatiu d'una comunicació de G. Navarro i D. Igual a un congrés comarcal (1992). Es parteix de la base que aquests nuclis, considerats tradicionalment com a viles exclusivament agràries, van conèixer durant els segles medievals – particularment el XV – unes taxes d'economia *urbana* (manufactura i comerç) molt superiors al que es pensava. A partir de la localització dels elements artesanals, molts d'ells a temps parcial alternant aquest treball amb les dedicacions agrícoles, es tracta de bastir un quadre complet per poder

48 En un altre sentit també es pot citar l'estudi de M. GRAU (1991) sobre el llinatge del notari Miquel Pedro.

calibrar la importància i significació econòmica d'aquests sectors, al temps que es reconstrueixen les trajectòries particulars.

El llibre *Oficios artesanales y comercio en Castellón de la Plana (1371-1527)* (P. Iradiel *et alii*, 1995), fruit d'un projecte d'investigació becat per la Fundació Dávalos-Fletcher en el qual participaren P. Iradiel, D. Igual, G. Navarro i J. Aparici, resulta la millor mostra de la tipologia de treball feta servir i els resultats obtinguts. A través del mètode prosopogràfic⁴⁹, i havent fet un buidatge exhaustiu de totes les fonts susceptibles de fornir informació, hom tracta d'acostar-se a la vida de multitud d'artesans anònims per reconstruir el seu patrimoni i la seua trajectòria econòmico-social. D'aquesta manera, a partir de l'acumulació de dades, es poden anar traçant les grans línies d'evolució. I es pot també discernir entre diversos perfils socials, des del petit artesà a temps parcial fins a la figura de l'artesà-empresari. Aquesta metodologia ha estat també aplicada per J. Aparici (1996) al cas de Vila-real en la seua tesi de llicenciatura (i per a la comarca de Sogorb en la seua tesi doctoral actualment en curs de realització), obtenint resultats que permeten completar el camp de les activitats manufactureres i dels agents del petit comerç a escala local⁵⁰. De cara a futurs treballs seria desitjable una major integració de l'àmbit artesanal en el seu context agrari com a única via per a una correcta comprensió de les mútues implicacions entre els diferents sectors productius.

L'esfera dels intercanvis es troba encara més allunyada d'arribar a resultats satisfactoris. Els treballs abans citats se centren sobretot en el comerç a escala local i els diferents agents socials que s'hi dediquen, però caldria multiplicar els treballs comarcals per conèixer millor la influència que la inserció comercial té sobre el teixit productiu i poder dibuixar la complexa xarxa d'intercanvis i interdependència econòmica que estructura el territori valencià i el lliga amb el gran comerç internacional.⁵¹

L'aspecte més interessant pel que fa a les comarques de Castelló és el desenvolupament del comerç llaner en la zona dels Ports i el Maestrat. Des de fa més de seixanta anys aquest tema ha estat implícitament present

49 G. NAVARRO *et alii*, «Prosopografías y perfiles sociales: proyectos de historia urbana sobre Valencia medieval», *Actas del Congreso Internacional 'A historia a debate'*, Santiago de Compostela, 1993.

50 Vegeu en la bibliografia tota la producció historiogràfica de J. APARICI, D. IGUAL i G. NAVARRO, tant en treballs individuals com freqüentment conjunts, referents a les comarques de Castelló. Analitzen sectors concrets, com el treball del cuir, paraïres, teixidors, etc., obren també la investigació cap a d'altres comarques, especialment el Maestrat (G. NAVARRO, 1993). Sobre els contractes d'aferment J. APARICI (1995). Des d'uns plantejaments radicalment diferents, cal citar també l'estudi de J. MIRALLES SALES (1986 a) sobre la indústria tèxtil a Castellfort.

51 P. IRADIEL MURUGARREN, «En el Mediterráneo occidental peninsular: dominantes y periferias dominadas en la baja Edad Media», *Areas. Revista de Ciencias Sociales*, Múrcia, 1986, pp. 64-77.

en quasi tots els treballs locals com una mena d'enyorança per un esplendor passat perdut. Però la major part de les vegades sense més aportacions que reprendre les antigues tesis de Levi⁵². A partir dels rics fons de l'Arxiu Datini de Prato F. Melis, dissenyant l'estructura de la companyia i la dimensió dels seus negocis, ha situat el paper de les comarques septentrionals de Castelló en el comerç internacional de llanes, tot analitzant la seua inclusió en el sistema econòmic de la Mediterrània occidental⁵³. Aquest treball ha estat continuat pels seus deixebles, com ara l'estudi i edició per part d'A. Cecchi de les cartes del pratenc Tuccio di Gennaio, operador de la companyia Datini en terres del Maestrat encarregat de l'agència de Sant Mateu⁵⁴.

Però si bé és cert que a partir d'aquests estudis podem traçar les grans línies de la comercialització internacional de les llanes del Maestrat, ens manca encara l'estudi que analitze com repercuteix aquesta inserció comercial intensa en la vida interna dels pobles, en la seua realitat econòmica i estructura social. Com a producció pròpia de la nostra historiografia sols podem citar l'estudi de M. Milián Boix (1981) analitzant les relacions dels operadors datinians amb la comarca dels Ports. Treballant sobre fons de l'Arxiu Datini de Prato ha localitzat els mercaders dels Ports de Morella que mantingueren relacions comercials amb aquesta companyia, contextualitzant la posició social i activitats econòmiques d'aquests mercaders a través dels protocols notariais de Morella. Conclou que els agents datinians no arribaren a monopolitzar el mercat morellà, que es mantingué obert, a pesar de reconèixer la forta pressió que suposava la seua presència. Tot i això l'article –que es presentava com un avanç d'un treball posterior de major envergadura que mai no arribà a executar-se– presenta major interès per les notícies concretes que aporta que no a nivell de reflexió general sobre el significat d'aquestes relacions, camp en el qual les seues mancances són evidents⁵⁵. Es pot trobar un estat de la qüestió actualitzat sobre les característiques d'aquest comerç i

52 «I fiorentini nel Maestrazgo al tramonto del Medio Evo», *BSCC*, X (1929) 17-29, i «Pittori e mercanti in terra di pastori», *BSCC*, XIII (1932) 39-48.

53 Federigo MELIS, «La lana della Spagna mediterranea e della Barberia occidentale nei secoli XIV-XV», en *La lana come materia prima. Atti della I Settimana di Studio di Storia economica*, Florència, 1976 (hi ha traducció catalana a Antoni FURIÓ (ed.), *València, un mercat medieval*, València, Diputació Provincial, 1985, pp. 63-80). Del mateix autor «L'area catalano-aragonesa nel sistema economico del Mediterraneo occidentale», *IX CHCA*, Nàpols, 1978, I, pp. 191-210. L'obra de referència de Melis, amb interessants notícies sobre la zona del Maestrat, continua essent *Aspetti della vita economica medievale (studi nell'archivio Datini di Prato)*, Siena, 1962.

54 A. CECHI, *I viaggi mercantili in Spagna di Tuccio di Gennaio, operatore economico pratese, negli anni 1395-1408*, Florència, Facultat d'Economia i Comerç, 1982, inèdit. Dificil d'accedir per tractar-se d'una tesi inèdita, coneixem millor Giampiero NIGRO, «Els operadors econòmics italians als Països Catalans entre els segles XIV i XV. El cas de Tuccio di Gennaio», en A. FURIÓ (ed.), *València, un mercat medieval*, València, Diputació Provincial, 1985, pp. 47-60.

55 A un nivell més modest es pot veure també J. MIRALLES SALES, «La villa de Salsadella. XI. Guillem Valls. El comercio de lanas», *BSCC*, L (1974) 173-308.

les seues repercussions socials a C.Rabassa (1992 b)⁵⁶.

En l'estudi de la societat que conformava les viles medievals, el component jueu ocupa un lloc important. L'estudi de les aljames jueves de les comarques castellonenques ve desenvolupant-se des dels anys setanta, front a un desconeixement quasi absolut en el període anterior, i José Ramón Magdalena Nom de Déu ha estat el principal investigador en aquesta matèria. Basant-se sobretot en fonts fiscals i judicials ha reconstruït la realitat demogràfica, topogràfica i socio-econòmica d'aquestes jueries, a més dels seus principals avatars històrics fins als progrms de 1391 o l'expulsió de 1492. D'aquesta manera avui podem conèixer bastant bé la geografia del judaisme castellonenc. Les més estudiades són les tres jueries de la Plana. Sobre la jueria de Morella comptem amb els treballs de M. Grau dels anys seixanta, si bé manca encara la monografia definitiva⁵⁷. De les d'Onda i Sant Mateu a penes no sabem res, més enllà de documentar la seua existència, mentre que sobre la jueria de Sogorb els nostres coneixements són superiors⁵⁸. Però són sobretot les tres jueries de les viles de la Plana –Castelló, Vila-real i Borriana– les que millor podem conèixer a partir sobretot de fonts fiscals i judicials⁵⁹. Així s'han pogut identificar els seus components, les respectives fortunes i activitats econòmiques, i fins i tot reconstruir alguns llinatges. Tot

56 Altres aportacions sobre els intercanvis comercials es poden trobar al llistat bibliogràfic que figura al final del treball. D. IGUAL, que ha dedicat bona part del seu treball investigador a l'estudi de les relacions comercials entre València i Itàlia (recordar la seua tesi *Valencia e Italia en el siglo XV. Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, llegida en 1995 en la Universitat de València), ha fet recentment una interessant aportació sobre la presència dels mercaders italians en la comarca de la Plana durant el segle XV (en premsa). L'estudi de les relacions comercials externes de la vila de Castelló en el primer quart del XV a través dels registres fiscals de les *coses vedades* a P. LÓPEZ ELUM (1973 a i 1973 b). R. FERRER NAVARRO («Los puertos del reino de Valencia durante el siglo XIV», *Saitabi*, 25 (1975) 103-117) aporta també diverses notícies sobre els ports del litoral castellonenc. A. RUBIO VELA (1979) sobre el comerç de blats des del port de Peníscola. Vegeu P. E. BARREDA (1986 b i 1989 c) sobre els privilegis de mercat d'Albocàsser i Benassal.

57 M. GRAU MONSERRAT, Manuel, «Aportaciones documentales para el estudio de la judería de Morella (siglo XIII)», *Vallivana*, 13 (1958); «La judería de Morella (siglos XIII y XIV)», *Sefarad*, XXII (1962) 69-83 i XXIV (1964) 288-321; «De nuestros archivos: judíos», *Vallivana*, XLV, 4 (1963-1964).

58 Algunes referències a jueus de Sant Mateu durant el segle XIV a M. GRAU (1985). Sobre la jueria de Sogorb J. R. MAGDALENA (1983).

59 Vegeu en la relació bibliogràfica del final l'extensa producció historiogràfica de J. R. MAGDALENA sobre les jueries castellonenques, especialment la de la mateixa vila de Castelló. També s'ha ocupat del final de l'aljama de jueus de Borriana L. PILES ROS (1990). Sobre les tres jueries de la Plana J. M. DONATE SEBASTIÀ - J. R. MAGDALENA NOM DE DÉU (1990). J. M. DONATE SEBASTIÀ, «Las juderías de la Plana», en *Datos para la Historia de Villarreal*, vol. IV, Ajuntament de Vila-real, 1977, pp. 22-38, va constituir la primera aportació –avui superada– sobre el tema. A. J. MIRA (1993) ha estudiat una família de jueus castellonencs –els Legem– per analitzar la seua activitat econòmica dins la societat urbana del Castelló del Quatrecent. En un sentit semblant G. NAVARRO - J. APARICI (1995) sobre l'especialització dels jueus d'aquesta aljama en exercir l'ofici de corredors.

plegat, però, en un balanç dels coneixements acumulats diríem que encara ens veiem limitats als aspectes externs, merament descriptius. Més enllà de localitzar els elements hebreus o parlar en termes sociològics de minoria perseguida –maleïda o exalçada–, caldria posar més l'accent en les relacions de tota mena que aquesta minoria manté amb la societat cristiana, en un procés de transferències de tota mena (socials, culturals, econòmiques...) que són de doble direcció i cal esbrinar per sota les apariències.

El net predomini dels temes econòmics i socials ha provocat durant aquests anys una certa desatenció d'altres aspectes com els religiosos o culturals, els quals no han conegut entre nosaltres la renovació historiogràfica que s'ha experimentat en altres països. Sobre la institució eclesiàstica cal citar l'estudi monogràfic de V. García Edo (1989 b) sobre els orígens i el conflictiu assentament del bisbat de Sogorb durant el segle XIII, a més d'algun llibre de visites pastorals i estudis puntuals sobre rendes eclesiàstiques o altres qüestions concretes⁶⁰. En definitiva ben poca cosa en un àmbit, en el qual encara no s'han aplicat les noves perspectives que, en el camp de la història religiosa i de l'espiritualitat, poden donar llum sobre aspectes capitals de la societat baix-medieval.

Alguns establiments religiosos sí que han merescut una atenció particularitzada, fruit de la seua importància especial. Així, la celebració en 1985 del VI Centenari de la fundació de la Cartoixa de Vall de Crist donà lloc a la publicació de números monogràfics tant en el *Boletín de la Asociación Castellonense de Cultura* com en el *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*⁶¹. També la creació de l'Orde de Montesa ha estat objecte de multitud de treballs. La rica col·lecció de fons conservada i la singularitat històrica que suposa per ser un orde militar radicat fonamentalment en terres castellonenques, ha atret de sempre l'atenció dels historiadors, esdevenint un dels temes *estrella* de la nostra historiografia⁶².

La figura de Benet XIII, per la seua estreta relació amb les terres

60 V. GARCIA EDO (1989 b). M^a T. GARCIA EGEE (1993) ha publicat el primer llibre de visites que conservem de la diòcesi de Tortosa (1314). Sobre rendes eclesiàstiques podem citar M^a J. CARBONELL (1982 i 1983), J. ALANYÀ (1991) o V. GÓRRIZ (1985). Un estudi de H. BORJA (1996) sobre la moralitat i els conflictes jurisdiccionals. J. SÁNCHEZ ADELL (1980 i 1985 b), en el curs de les seues recerques sobre la història local de Castelló, s'ha ocupat de l'adscripció de la parròquia de Castelló de la Plana a la Cartoixa de Vall de Crist.

61 AA.VV. (1986), *Cartuja de Vall de Crist. 1385-1985, VI Centenario. Actos conmemorativos, ponencias y comunicaciones*, Sogorb, Centro de Estudios del Alto Palancia. Sobre Vall de Crist vegeu sobretot els treballs d'E. DIAZ MANTECA (1985 b, 1985 d, 1991 b i 1993 b), V. GÓRRIZ (1985) i J. TRENCHS (1979).

62 Bàsicament l'orde de Montesa, el seu senyoriu, la relació amb els pobles, ha estat l'objecte principal de la investigació d'Enric Guinot, Luis Garcia-Guijarro, Eugeni Diaz Manteca i Vicent Garcia Edo. Bona part de la producció historiogràfica d'aquests autors s'ha centrat en aquesta temàtica, segons es pot veure en l'apartat bibliogràfic al final del present treball: E. GUINOT

castellonenques, constitueix un altre dels temes recurrents, que de sempre han generat una certa producció historiogràfica. Des d'una perspectiva tradicional d'ensalçar les glòries passades, resulta evident l'atractiu d'un tema que ens retrotrau al moment en què el castell de Peníscola juga un paper central en la resolució del Cisma d'Occident⁶³.

Conclusions

Si comparem la producció historiogràfica d'aquests darrers 25 anys amb els períodes anteriors no podem sinó constatar un increment en tots els ordres: treballs publicats i canals per poder-ho fer, nòmina d'historiadors, diversificació dels temes de recerca, etc. Sense caure en l'autocomplaença, cal constatar aquest desenvolupament que ha permès també obrir el camp de la recerca: nous temes i nous períodes s'incorporen a l'agenda de la nostra història local. Al creixent interès pels temes d'història econòmica manifestat des dels anys setanta, cal afegir en els últims anys una nova perspectiva d'història social que alimenta les recents preocupacions historiogràfiques al voltant de temes com el món del treball, la fiscalitat, o l'exercici del poder. Igualment, els nous mètodes arqueològics posats al servei de la investigació del nostre passat islàmic estan permetent fer les primeres llums sobre uns segles dels quals a penes no coneixíem res fins fa només dues dècades. És cert que aquestes noves inquietuds historiogràfiques han ocultat de vegades altres temes que han resultat excessivament negligits durant els darrers anys. Però no ho és menys que el programa de recerca resulta avui molt més ampli, amb diversos projectes actualment en marxa dels quals es poden esperar els millors resultats per esclarir aspectes claus de la nostra història.

Això no obstant, perviuen encara greus mancances en la nostra historiografia. Algunes antigues, com l'absència d'una política coordinada i sistemàtica d'edició de fonts que pose aquestes a l'abast dels investigadors, per no parlar de les mancances materials per a iniciatives

(especialment 1985, 1986 a i 1994 a), L. GARCIA-GUIJARRO (1978 i 1989), V. GARCIA EDO (sobretot 1977, 1980 b i 1990) i E. DIAZ MANTECA (particularment 1980 c, 1984-1985, 1985 a, 1987 a, 1987-1988 i 1991 a), a més de treballs puntuals de molts altres autors. També el passat templer, precedent de l'orde de Montesa en la possessió de diversos castells, ha seduït sovint els historiadors. Així J. B. SIMÓ (1983 a), E. DIAZ MANTECA (1984-1985, 1985 c i 1994) o J. VICENT (1981).

63 Sobre la figura de Benet XIII i la seua relació amb Peníscola la bibliografia és abundant. El *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* va dedicar un número monogràfic al final del Cisma d'Occident en 1980 (tom LVI) amb aportacions d'E. DIAZ MANTECA, J. DONATE GIMENO, J. SANCHEZ ADELL, V. GARCIA EDO, R. ROBRES, P. SABORIT o J. SERRANO que es poden trobar a l'apèndix bibliogràfic. Vegeu-hi també J. BANCHS DE NAYA (1971), J. B. SIMO CASTILLO (1977 i 1980), M. de ALPARTIL (1994), E. DIAZ MANTECA (1989 i 1993 b) o A. DIAZ BORRÀS (1994).

costoses com puguen ser els programes d'excavacions. O bé dèficits a nivell metodològic o teòric: encara molts estudis apareixen massa centrats en una perspectiva localista estreta que els impedeix transcendir aquest marc i buscar els necessaris elements de referència i comparació amb altres àmbits. Altres són més noves, i entre aquestes voldria citar l'arrelament de pràctiques investigadores massa individualistes en un context en què caldria potenciar la constitució de grups amplis de recerca per poder acometre projectes ambiciosos que escapen a les possibilitats d'una sola persona. Presoners d'una pràctica investigadora essencialment individualista, es nota a faltar una major coordinació d'esforços, l'absència d'un programa de recerca compartit que conjumine els esforços dispersos que avui s'estan realitzant. Finalment, seria desitjable també una major proximitat des de l'àmbit de la història acadèmica amb les iniciatives culturals disperses que protagonitzen les entitats culturals locals i comarcals, de manera que s'establiren ponts i es pogués arribar a una certa coordinació i integració entre tots dos àmbits.

BIBLIOGRAFIA

Presentem a continuació un llistat, que no pretén ser exhaustiu, de les principals aportacions aparegudes des dels anys setanta centrades específicament en l'estudi de diversos aspectes referents a la història local de les comarques castellonenques, la majoria de les quals han estat citades al llarg del treball.

BAAC	Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló «Llansol de Romaní»
BAAMYC	Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su Comarca
BCEM	Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo
BCEP	Boletín del Centro de Estudios de la Plana
BSCC	Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura
CEM	Centro de Estudios del Maestrazgo
CHCA	Congrés d'Història de la Corona d'Aragó
EEMCA	Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón
ICAP	Instituto de Cultura del Alto Palancia
SCC	Sociedad Castellonense de Cultura

- AA.VV. (1985), *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*, Caixa d'Estalvis de Castelló.
- AA.VV. (1992), *Historia de Castellón*, València, Editorial Prensa Valenciana, 2 vols.
- AGUILAR, Francisco (1975), *Noticia sobre Segorbe y su obispado*, Caja de ahorros de Segorbe.
- AGUILELLA MIRALLES, Rosa; GARCIA EDO, Vicent (1989), «Documents particulars castellanencs del segle XIII escrits en català», *II Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, València, VIII, pp. 227-238.
- ALANYÀ I ROIG, Josep (1985-1986), «Fra Daroca i el conjur de Benifassà», *BAMYC*, 7, pp. 67-89.
- (1991), «La Dècima -biennal i triennal- del bisbat de Tortosa. Els Ports de Morella. Anys: 1325-1326; 1352-1357», en *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossén Manuel Milián Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, Amics de Morella i Comarca, pp. 57-82.
- ALBA BESALDUCH, Isabel (1992), «Toponímia de Ludiente (alt Millars)», *XVI col·loqui societat d'onomàstica*, Castelló, pp. 187-193.
- ALPARTIL, Martín de (1994), *Cronica Actitatorum Temporibus Benedicti Pape XIII*, Saragossa, Centro de Documentación Bibliográfica Aragonesa.
- ANDREU VALLS, Guillermo (1988), «La carta de població de Cabanes de 1243. Notas para la fijación del texto», *BSCC*, LXIV, pp. 337-355.
- (1994), «La carta de població de Cabanes de 1243», en *Carta de població de Cabanes en 1243. Noticias histórico-documentales en su 750 Aniversario. 1243-1993*, Ajuntament de Cabanes, pp. 29-50.
- APARICI MARTÍ, Joaquín (1994), «Dinámica comercial de la morería de Castelló desde mediados del s. XV al primer tercio del S.XVI.», *Millars. Espai i Història*, 17, pp. 127-143.
- (1995), «El trabajo de los jóvenes en la Edad Media. Contratos de Afermament de Vila-real», *Millars. Espai i Història*, 18, pp. 97-112.
- (1996), *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*, Ajuntament de Vila-real.
- (en premsa), «La promoció social dels artesans: els treballadors del couro al Castelló medieval», *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana (Nules, febrer 1996)*.
- (en premsa), «Actividad artesanal de los musulmanes segorbinos en la primera mitad del siglo XV», *VII Simposio Internacional de Mudejarismo (Teruel, septiembre 1996)*.
- (en premsa), «La manufactura medieval dels cuirs. Les «ordenacions» tècniques de Sogorb (1511)», *BAAC*.
- (en premsa), «Artesanos musulmanes en la Vall d'Uixò a fines del siglo XV e inicios del XVI», en *Homenatge a Honorí Garcia Garcia*, Diputació de Castelló, 1997.
- APARICI MARTÍ, Joaquín; FRANCH SANTOS, Ana Victoria (1992-1993), «Regesta de documents en pergamí de l'Arxiu Històric Municipal d'Onda», *Estudis Castellonencs*, 5, pp. 609-634.
- APARICI MARTÍ, Joaquín; NAVARRO ESPINACH, Germán (en premsa), «El libro memorial de la tutela del tejedor Joan Fretero (Segorbe, 1432-1440)», *Estudis Castellonencs*, 7.
- APARICI MARTÍ, Joaquín; IGUAL LUIS, David; NAVARRO ESPINACH, Germán (1994), «Emigrants del Maestrat i dels Ports a Castelló de la Plana (s. XIV-XVI)», *BCEM*, 47-48, pp. 63-78.
- ARASA I GIL, Ferran (1977), «Estudio arqueológico de Vilafranca del Cid (Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, pp. 243-269.
- (1979-1982), «Arqueologia del terme municipal de Vilafranca», *BAMYC*, 5, pp. 14-26.
- (1991 a), «El poblament medieval pre-cristià en la comarca dels Ports segons la documentació», en *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossén Manuel Milián Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, Amics de Morella i Comarca, pp. 83-102.
- (1991 b), «Notes sobre toponímia medieval de la comarca dels Ports», *Butlletí Interior de la Societat d'Onomàstica*, 44, pp. 546-550.
- ARROYO ILERA, Fernando (1973), «Blasco de Alagón y el comienzo de de la reconquista valenciana», *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, 9.
- (1979), *Población y poblamiento en el alto Palancia*, Universidad Autónoma de Madrid.
- ARTOLA MESTRE, Reinaldo (1982), «Cincorres. Aldea de Morella hasta 1691», *Boletín Cincorres*, pp. 60-64.
- AYZA ROCA, Alfredo (1982, abril), «Peñíscola-San Mateo-Morella, zona de invernada de pastores del sureste de Francia en el siglo XIV», *Peñíscola*, 54, abril 1982, pp. 24-25.
- BAILA HERRERO, Francisco (1982), *Los Eclesiásticos de la Orden Ecuestre de Santa María de Montesa*, Castelló, Diputació Provincial.
- BANCHS DE NAYA, Juan (1971), *Aportación al estudio de Benedicto XIII (1394-1423)*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona.

- BARCELÓ TORRES, M^a del Carmen (1976), «Hallazgo de monedas almohades en Villavieja de Nules», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, pp. 301-302.
- (1980), «L'Alfondeguilla y Castro. La situación de los mudéjares castellonenses en el siglo XIII», *BSCC*, LVI, pp. 126-139.
- (1982), «Las Cartas árabes de Vila-real. (Revisión del panorama mudéjar valenciano)», *Estudis Castellonencs*, 1, pp. 365-397.
- (1985), «Historia medieval (musulmana)», en *La Provincia de Castellón. Tierras y gentes*, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló, pp. 281-306.
- (1992), «Formación de la minoría musulmana. Los inicios del largo camino hacia el destierro», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 191-197.
- (1994), «Un document àrab conservat a l'arxiu municipal de Culla», en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la carta de població (1244-1294)*, Culla, vol. I, pp. 375-378.
- BARCELÓ TORRES, M^a del Carmen; ARASA I GIL, Ferran (1983), «Una inscripció àrab apareguda a Benassal», *BSCC*, LIX, pp. 83-89.
- BARREDA I EDO, Pere-Enric (1984), «El Regne de Culla (1093-1103): una aproximació a la història del País Valencià entre els segles XI i XII, en plena dominació musulmana», *BCEM*, 8, pp. 9-22.
- (1986 a), «La Salvaguarda de Martí I al Maestrat i la Bandera de Benassal», *BCEM*, 14, pp. 57-64.
- (1986 b), «El reial privilegi de mercat del lloc d'Albocàsser», *BCEM*, 15, pp. 28-30.
- (1986 c), «Llibre dels Capítols d'Herbatges de la Tinença de Culla (1345-1805)», *BSCC*, LXII, pp. 447-562.
- (1987 a), «El Castell de la Mola de Benassal: dades per a una cronologia històrica i per a una descripció històrico-artística», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Ajuntament de Vinaròs, pp. 197-206.
- (1987 b), «La qüestió foral de Benassal i la Tinença de Culla», *BCEM*, 18, pp. 33-45.
- (1987 c), «Pere II de València, el Mestre de Montesa, la Tinença de Culla i les apel·lacions», *BSCC*, LXIII, pp. 565-580.
- (1987-1988), «Del Riu de les Truites a Vilafranca. Notes sobre el primer segle d'història vilafranquina», *BAMYC*, 9, pp. 153-162.
- (1988 a), *La Carta de Població de Benassal (1239)*, Ajuntament de Benassal.
- (1988 b), «Blasc d'Alagó, conquistador de Culla», *BCEM*, 23, pp. 11-18.
- (1989 c), «El Reial Privilegi de Mercat del lloc de Benassal (1320)», en *Benassal. Recull bibliogràfic de textos*, Benassal, vol. II, pp. 546-549.
- (1989 d), «Un inventari dels documents de la Tinença de Culla a l'arxiu de l'Ordre de Montesa al segle XV», *BCEM*, 27, pp. 85-96.
- (1991 a), «Els Alagó, senyors de Vilafranca (1270-1300)», en *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossén Manuel Milián Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, Amics de Morella i Comarca, pp. 103-126.
- (1991 b), «Notes als pobladors de Benassal fins al segle XVI», *BCEM*, 34, pp. 29-39.
- (1992), «El segle XIII a Ares: la carta de població», *BCEM*, 40, pp. 25-34.
- (1993), «Un antic document cristià del castell de Culla: la donació del Mall (1204)», *BSCC*, LXIX, pp. 211-217.
- (1994 a), «L'ús dels furs de València a la Tinença de Culla», en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la carta de població (1244-1994)*, Culla, vol. I, pp. 379-412.
- (1994 b), «La «Comanda de Benassal, de la Torre d'en Besora i de les mitges primícies de la Tinença de Culla»», en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la carta de població (1244-1994)*, Culla, vol. I, pp. 412-415.
- (1995), «Antroponímia femenina benassalense (1239-1549)», *BSCC*, LXXI, pp. 199-209.
- BAZZANA, André (1977), «Las excavaciones en la Magdalena de Castellón. Estudio del yacimiento y primeros resultados arqueológicos», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, pp. 175-202.
- (1978), «Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire pre-romain dans la plaine de Castellon», *Archivo de Prehistoria Levantina*, 15, pp. 277-292.
- (1979), «Investigaciones de arqueología medieval en la provincia de Castellón de la Plana. Campañas de 1978 y 1979», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, pp. 307-311.

- (1996-1997 a), «Site-refuge, grotte-sanctuaire ou abris de bergers du haut Moyen Âge?. La grotte de «Las Jualentejas», à Fuentes de Ayódar (Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 17, pp. 529-552.
- (1996-1997 b), «Un hisn valenciano: Shû (Uxó) en la Vall d'Uixò, Castellón», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 17, pp. 455-476.
- BAZZANA, André; GUICHARD, Pierre (1976), «Investigaciones arqueológicas en hábitats medievales de la provincia de Castellón de la Plana», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, pp. 297-299.
- (1977), «Campaña 1977 de investigación arqueológica en yacimientos medievales de la provincia de Castellón (la Magdalena; Monte Mollet; Zufera)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4, pp. 333-350.
- (1978), «Un important site refuge du haut Moyen Âge dans la region valencienne: le despoilado du Monte Mollet (Villafamés, Castellón)», *Melanges de la Casa Velázquez*, 14, pp. 485-501.
- (1979), «Prospecciones y sondeos arqueológicos de altura en la provincia de Castellón de la Plana (campaña de 1976)», *Noticiario Arqueológico Hispánico. Arqueología*, 6, pp. 607-659.
- (1982), «Habitats et sites defensifs d'époque medievale: elements d'une recherche dans la region valencienne», *Estudis Castellonencs*, 1, pp. 611-693.
- BAZZANA André; CRESSIER Patrice; GUICHARD Pierre (1988), *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des Husun du Sudest de l'Espagne*, Madrid, Casa de Velázquez.
- BELTRAN, A. (1990), «L'economia municipal de Vila-real en 1362-63 segons un llibre de claveria», *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 131-139.
- BERNAT, Joan F. (1996, maig), «Els primers pobladors de Vila-real», *Cadafal*, maig de 1996.
- BEÜT I BELENGUER, Emili (1972-86), «La Tinença de Benifassà», *BAAMYC*, II-III (1972-73), pp. 47-52 i VII (1985-86) pp. 63-66.
- (1985-1986), «El castell de Beni Hasan», *BAAMYC*, VII, pp. 25-28.
- (1987-1988), «Els castells dels Ports de Morella», *BAAMYC*, IX, pp. 33-40.
- BORJA CORTIJO, Helios (1996), «El conflicto de jurisdicciones y la moralidad del clero a principios del siglo XV», *ICAP*, 3, pp. 73-80.
- BURNS, Robert I. (1981), «El Dret Canònic i la Reconquesta: convergència i simbiosi», en *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, pp. 53-100 (especialment les pàgines 76-81 on s'ocupa de la pugna per les primícies de Morella).
- BUTZER, Karl W. et al. (1985), «Una alquería islámica medieval de la Sierra de Espadán», *BSCC*, LXI, pp. 305-365.
- «Orígenes de la distribución intercomunitaria del agua en la Sierra de Espadán (País Valenciano)», en *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*, València, pp. 223-228.
- CABANES PECOURT, M^a Desamparados (1973), «Un siglo de demografía medieval: San Mateo 1373-1490», *EEMCA*, 9, pp. 371-434.
- (1976), *Morabetí de San Mateo, 1373-1499*, València, Anubar.
- (1982), «Algunos datos sobre el legajo de Segorbe», en *Estudios dedicados a J. Peset*, València, pp. 401-408.
- CARBONELL BORJA, María José (1982), «Las rentas del Priorato de Tortosa. Año 1339», *Estudis Castellonencs*, 1, pp. 413-432.
- (1983), *Libro de Cuentas del Priorato de Tortosa (1339-1341)*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València.
- CARDONER I BLANCH, Francesc de P. (1983), «Significat i origen del topònim Cincortres», *Boletín Cincortres*, pp. 43-46.
- CASTELLVELL, Ventura (1992), «Els habitants de Morella i les seues aldees en el 1397», *XVI col·loqui societat d'onomàstica*, 49, març 1992, pp. 343-352.
- CATALAN FONT, Carlos (1988), «Santa Agada (Vallibona), Coratxà (su relación con el Cister y Escarp), Comentarios sobre la Tinença», *BCEM*, 21, pp. 57-70.
- COSTA, Maria Mercè (1992), «Lluites veinals entre Altura i Sogorb», *XVI col·loqui societat d'onomàstica*, 49, març 1992, pp. 369-374.
- DEL POZO CHACÓN, José Antonio (1988), «Conflictos campesinos en Onda a principios del siglo XV», *Centre d'Estudis Municipal d'Onda*, 1, pp. 65-77.

- (1995), *Prohoms i camperols. Espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*, Ajuntament de Vila-real.
- DÍAZ BORRÁS, A. (1994), «Conflicto político entre la monarquía y el Papado de Peñíscola: el incidente protagonizado por Joan Castellá, legado del infante Pedro de Trastámara, y el capitán Pedro Sánchez Muñoz, hermano de Clemente VIII, en 1425», *BCEM*, 47-48, pp. 41-61.
- DÍAZ DE RABAGO HERNÁNDEZ, Carmen (1992 a), «Alimentación y religión en una morería valenciana bajomedieval: Castelló de la Plana», *Millars. Espai i Història*, 15, pp. 99-109.
- (1992 b), «La morería de Castelló (siglos XV-XVII)», *BAAC*, 12, pp. 101-105.
- (1992 c), «La aljama musulmana de Castelló», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 198-200.
- (1992-1993), «Estructura social de la Aljama musulmana de Castelló de la Plana durante el siglo XV», *Estudis Castellonencs*, 5, pp. 483-490.
- (1993 a), «La Justicia cristiana ante los mudéjares: los Bocayo, una familia valenciana del siglo XV», *BSCC*, LXIX, pp. 201-209.
- (1993 b), «Introducción al estudio de la aljama musulmana de Xivert durante la Edad Media», *BCEM*, 42, pp. 63-72.
- (1994), *La morería de Castelló de la Plana (1462-1527). Estudio socio-económico de una aljama musulmana medieval*, Ajuntament de Castelló.
- (1995), *Los musulmanes del norte valenciano durante el siglo XV: crédito y endeudamiento*, tesi doctoral, Universitat Jaume I de Castelló.
- DÍAZ MANTECA, Eugeni (1976), «Comarcas y pueblos: Villafamés», *Penyagolosa*, 13.
- (1980 a), «Donación del castillo de Olocau a la Orden del Hospital por Alfonso II», *BSCC*, LVI, pp. 51-53.
- (1980 b), «Donación del castillo y lugar de Polpís a la Orden del Temple», *BSCC*, LVI, pp. 54-56.
- (1980 c), «Benet XIII senyor del Maestrat de Montesa. (Noves aportacions documentals)», *BSCC*, LVI, pp. 533-579.
- (1981a), «Repertorio bibliográfico del medievalismo castellonense», *BSCC*, LVII, pp. 19-75.
- (1981 b), «Documentos de la villa de Catí», *BSCC*, LVII, pp. 603-630.
- (1983 a), «Confirmación de la carta puebla de Sant Mateu», *BSCC*, LIX, pp. 141-143.
- (1983 b), *Establiments de la vila de Vilafamés*, Castelló, Diputació Provincial.
- (1984-1985), «Notas para el estudio de los antecedentes históricos de Montesa», *Estudis Castellonencs*, 2, pp. 235-305.
- (1985 a), «Notes documentals per a l'estudi de la Unió al Maestrat de Montesa», *BSCC*, LXI, pp. 93-141.
- (1985 b), «La fundació de la Vall de Crist (1385-1388). Els orígens d'un monestir cartoixà», *BSCC*, LXI, pp. 591-648.
- (1985 c), «Uns inventaris de castells templers al Maestrat: Ares, Culla, Peníscola i Xivert (1301-1305)», *BCEM*, 10, pp. 53-60.
- (1985 d), «Privilegios reales de Vall de Crist en la Edad Media, procedentes del Archivo Histórico Nacional», *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 7-8, pp. 185-214.
- (1985 e), «Los primeros señoríos cristianos en el Maestrat y la Plana (s. XI-XIII)», *BCEM*, 11, pp. 43-52.
- (1986), «El llibre de privilegis de l'Orde de Sant Jordi d'Alfama de l'Arxiu del Regne de València», *Estudis Castellonencs*, 3, pp. 95-154.
- (1987 a), *El «Libro de Poblaciones y Privilegios» de la Orden de Santa María de Montesa (1234-1426)*, Castelló, Diputació Provincial.
- (1987 b), «Un còdex notable del monestir de Santa Maria de Benifassà a l'Arxiu Històric Nacional (1126-B)», *BSCC*, LXIII, pp. 57-108.
- (1987-1988), «Documentos Pontificios de la Orden de Montesa (s. XIV-XV) conservados en el Archivo Histórico Nacional», *Estudis castellonencs*, 4, pp. 613-642.
- (1989), «Benassal del Papa Luna», en *Benassal. Recull bibliogràfic de textos*, Benassal, vol. I, pp. 338-339.
- (1991 a), «Documents per a l'estudi de l'orde de Montesa. Els fons de l'Arxiu Històric Nacional, secció OO.MM. (I). El «libro registro de documentos antiguos», anys 1180-1394 (manuscrit 543-C)», *BCEM*, 35, pp. 11-19.

- (1991 b), «Para el estudio de la historia de Vall de Crist. El manuscrito de la «Fundación...», de Joaquín Vivas», *BSCC*, LXVII, pp. 85-126.
- (1991 c), «Las relaciones entre la Casa de Jérica y Vall de Crist con el monasterio de monjas bernardas de la Çaidia (s. XIII-XV)», *BSCC*, LXVII, pp. 448-466.
- (1991 d), «Les difícils relacions entre Morella i el Monestir de Santa Maria de Benifassà, durant l'Edat Media (s. XIII-XV) - Retalls d'uns enfrontaments a la llum de la documentació conventual-», en *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossén Manuel Milán Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, Amics de Morella i Comarca, pp. 143-167.
- (1992), «Las villas de realengo y los dominios monásticos», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 201-212.
- (1993 a), «Algunos aspectos de la crisis del siglo XIV en el Maestrazgo de Montesa», *Terceras Jornadas sobre Historia, Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo (Sant Mateu, 5, 6 i 7 de diciembre de 1992)*, Benicarló, CEM, pp. 17-35.
- (1993 b), «Vall de Crist, el Papa Luna y el priorato benedictino de Maguella», en *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*, Ajuntament de Vila-real, pp. 175-194.
- (1994), «La venda del castell de Culla al Temple: un procés llarg i difícil (1303-1388)», en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750è aniversari de la carta de població (1244-1294)*, Culla, vol. I, pp. 451-481.
- DIAZ MANTECA, Eugeni; OLUCHA MONTINS, Ferran (1984-1985), «Documentos históricos de la villa de Benassal», *Estudis Castellonencs*, 2, pp. 609-633.
- DOMÉNECH QUEROL, Vicente, (1981 a), «Blasco de Alagón da al abad de Rueda (Zaragoza) la heredad de Alhorre», *BSCC*, LVII, pp. 151-153.
- (1981 b), «Blasco de Alagón otorga la heredad de Castell de Cabres», *BSCC*, LVII, pp. 547-549.
- (1983), «El mas de Fra Ximeno», *BSCC*, LIX, pp. 111-122.
- (1984), «La querella entre el Monasterio de Santa María de Benifazá y el Monasterio de Santa María de Scarp», *BSCC*, LX, pp. 189-211.
- DOMINGO PEREZ, Concepción (1977), «La agricultura de Castellón de la Plana en 1468», *Saitabi*, 27, pp. 221-238.
- (1982 a), «Evolución y movilidad de la población en la Plana. (Nuevos datos para los siglos XV-XVIII)», *Saitabi*, 32, pp. 185-202.
- (1982 b), «Nota sobre medidas agrarias valencianas», *Estudis*, 9, pp. 7-14, Universitat de València.
- (1983 a), *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló.
- (1983 b), «Evolución de la estructura de la propiedad en la Plana de Castelló (s. XIV-XX)», *Estudios geográficos*, 44, pp. 371-393, Madrid.
- (1985), «Toponimia y agricultura», *BSCC*, LXI, pp. 251-260.
- DOMINGO PÉREZ, Concepción; BARCELÓ TORRES, M^a Carmen; VICENT CABALLER, J. A. (1977), *La Vilavella.. Estudio geográfico de un municipio de la Plana*, Caja Rural de Vilavella.
- DOÑATE GIMENO, José (1980), «Presencia del Papa Luna en las tierras de la Plana», *BSCC*, LVI, pp. 464-482.
- DOÑATE SEBASTIÀ, José María (1972-1984), *Datos para la historia de Villarreal*, Vila-real, Anubar, 6 volums (hi ha un setè en premsa).
- (1986), «El bovalar de Vila-Real», *BSCC*, LXII, pp. 271-288.
- (1987-1988), «De las cosas ocultas: el bordell de Villarreal», *Estudis castellonencs*, 4, pp. 271-289.
- (1988), «Delitos y delincuentes (La Plana, época foral)», *BSCC*, LXIV, pp. 309-333.
- (1990), «Molinería y Molinos en la Plana de Castellón», *BSCC*, LXVI, pp. 99-123.
- DOÑATE SEBASTIÀ, J.M. i J.R. MAGDALENA NOM DE DEU (1990), *Three Jewish Communities in Medieval Valencia. Castellon de la Plana, Burriana, Villarreal*, Jerusalem, The Magnes Press and The Hebrew University.
- DUVERNOY Jean (1987), *La captura del cátaro Bélibaste*, Capellades, Muchnik Editores.
- EIXARCH FRASNO, José (1976), «San Cristóbal de Saranyana», *Bisgargis*, 119 i 121.
- (1977), «Els Senyors d' Ortells», *Bisgargis*, 134.
- (1982), *Aportación a la Historia del Forcall*, Tortosa, cooperativa gráfica dertosense.

- (1986-1987), «La Mata, aldea de Morella y después carrer hasta 1691», *BAAMYC*, VIII, pp. 27-30.
- (1988 a), *La Mata (els Ports de Morella)*, Sant Carles de la Ràpita.
- (1988 b), «Páginas inéditas de nuestra historia medieval», *Fiestas de la Todolella*.
- (1994), *Forcall y pueblos de la comarca «dels Ports»*. *Trabajos históricos (1966-1993)*, Ajuntament del Forcall.
- ESTEVE I GÁLVEZ, Francesc (1990), «De com degué nàixer i es va estructurar la vila de Castelló», *Anuario del Ateneo de Castellón*, 3, pp.19-64.
- (1994) «Els aragonesos a Castelló en temps de Pere I», *BSCC*, LXX, pp. 307-312.
- FABREGAT SAFONT, Inmaculada (1988), *Annals del monestir de Santa Maria de Benifassà (1195-1586)*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València.
- F.A.I.P.A.C., (1993), *Morella. El centre històric*, Castelló, Diputació Provincial (Universitat Politècnica de Catalunya, Centre Internacional d'Estudis del Patrimoni Construit).
- FELIP I SEMPERE, Vicent (1982), «Documents de la catedral de Tortosa referents a la vila i terme de Nules», *Estudis Castellonencs*, 1, pp. 459-472.
- (1985), «Venda del castell, terme i vall d'Uixò a Gilabert de Centelles senyor de Nules», *BSCC*, LXI, pp. 377-378.
- (1987), *La qüestió de les aigües entre la vila de Nules i Borriana*, Ajuntament de Nules.
- (1989), «Revoltes populars a la Plana durant la segona meitat del segle XIV. Aproximació a l'actitud de Vila-Real i Castelló en ser separades de la Corona», *BSCC*, LXV, pp. 51-87.
- FERRER NAVARRO, Ramon (1975 a), «La Plana: su estructura demográfica en el siglo XV», *Cuadernos de Historia. Anexos de la revista Hispania*, 5, pp. 67-91.
- (1975 b), «Una fundación de Jaime I: Villarreal», *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, X, pp. 403-437.
- FERRERES I NOS, Joan (1986 a), «Document de partició i amollonament entre Morella i Cervera de la Frontera», *BCEM*, 14, pp. 75-78.
- (1986 b), «Reivindicació dels drets d'aigua per la vila de Càlig, l'any 1373», *BCEM*, 15, pp. 89-91.
- (1987), «La Carta de Població del Mas dels Astellers (1261)», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Ajuntament de Vinaròs, pp. 167-179.
- (1988 a), «La franquesa de Cervera del Maestrat de 1362, i altres dades d'interès», *BCEM*, 21, pp. 47-55.
- (1988 b), «Estudi de les capitulacions dels moros de Cervera (1233)», *BCEM*, 22, pp. 41-48.
- FORCADA MARTÍ, Vicente, (1973-1977), «Inventario de los castillos de la provincia de Castellón», *Penyagolosa*, núm. 10, 11, 12, 13 i 14.
- (1981), «La Torre dels Moros de Cincorres», *Boletín Cincorres*, pp.52-54.
- (1982), *El castell de Fadrell*, Castelló, SCC.
- (1987 a), «El castell de la Todolella», *Butlletí de l'Aplec dels Ports*, La Todolella.
- (1987 b), «L'Hostal d'en Verdú», *BSCC*, LXIII, pp. 561-564.
- (1987-1988), «La conquesta de Peñíscola», *Estudis castellonencs*, 4, pp. 471-494.
- (1990), «El Castell de Culla: sus términos generales», *BSCC*, LXVI, pp. 3-34.
- (1992), «El Itinerario real en la conquista del Castell de Peñíscola», *BSCC*, LXVIII, pp. 93-130.
- (1994), «Torres de vigia y defensa de la costa del Distrito del Castell de Nules: los nombres de «Beniesma», «Moncófar» y «Santa Isabel de Carrillo»», *BSCC*, LXX, pp. 43-81.
- GAMUNDI CARCELLER, Serafin; SANGÜESA ORTI, Carlos (1991), *Morella. Guía del antiguo término*, Morella, Ajuntament de Morella.
- GARCIA EDO, Vicent (1977), *El Archivo de la Orden de Montesa. Los legajos 854 a 956 del Archivo del Reino de Valencia*, tesi de llicenciatura, Univesitat de València.
- (1978 a), *Ordenanzas municipales de Benicarló de comienzos del siglo XV*, Ajuntament de Benicarló.
- (1978 b), «Primeras ordenanzas para la construcción de murallas en Villafamés (1375)», *BSCC*, LIV, pp. 141-144.
- (1978 c), «La partición de la herencia de Don Blasco de Alagón», *BSCC*, LIV, pp. 194-198.
- (1980 a), «Donación de los castillos de Culla, Vistabella, Villafranca, Benasal y Adzaneta», *BSCC*, LVI, pp. 153-157.
- (1980 b), «Benedicto XIII y el Maestre de la Orden de Montesa, frey don Romeo de Corbera»,

- BSCC, LVI, pp. 290-318.
- (1981), «Donación de Bimaraix a Arnaldo de Golifas», BSCC, LVII, pp. 381-384.
 - (1982), «Concesiones y privilegios medievales de Traiguera», *Estudis Castellonencs*, 1, pp. 509-524.
 - (1986 a), «Blasco de Alagón», BSCC, LXII, pp. 383-420.
 - (1986 b), «La sentència dels 5 jutges. De la jurisdicció i altres drets de la vila d'Onda», *Estudis Castellonencs*, 3, pp. 409-448.
 - (1987 a), *Segorbe en el siglo XIII (notas para su estudio)*, Ajuntament de Sogorb.
 - (1987 b), «Dos nuevos documentos sobre el reparto del Alto Palancia tras la conquista cristiana en el siglo XIII», *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 13, pp. 69-74.
 - (1987 c), «La reincorporación de Burriana a la Corona Real. 1336-1341», BSCC, LXIII, pp. 541-559.
 - (1987 d), «Murallas del Maestrazgo en los siglos XIII y XIV», *I Congrès d'Història del Maestrat*, Ajuntament de Vinaròs, pp. 211-218.
 - (1987-1988), «Los primeros notarios valencianos. Aproximación a su estudio durante el reinado de Jaime I (1232-1276)», *Estudis castellonencs*, 4, pp. 535-583.
 - (1988), *Onda en el siglo XIII*, Ajuntament d'Onda.
 - (1989 a), *Llibre de Privilegis reials de la vila de Borriana (1233-1350)*, Ajuntament de Borriana.
 - (1989 b), *El obispado de Segorbe-Albarracín en el siglo XIII*, Sogorb, Caja Segorbe.
 - (1989 c), «Notarios de San Mateo en los siglos XIV y XV (aproximación a su estudio)», BCEM, 26, pp. 5-18.
 - (1989 d), «Nuevas aportaciones documentales sobre don Blasco de Alagón», BSCC, LXV, pp. 287-301.
 - (1990), *La Orden de Montesa en tiempos de sus dos primeros Maestres (1317-1327)*, Universitat de València, tesi doctoral.
 - (1991), «Notas a la carta de población de Moncófar (c. 1254)», BSCC, LXVII, pp. 417-429.
 - (1992), «Ordenes militares, dominios episcopales y señoríos laicos», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 213-220.
 - (1992-1993), «Notarios de Morella y Aldeas entre los siglos XIII a XVI. Identificación y «signum notarial»», *Estudis Castellonencs*, 5, pp. 7-61.
 - (1993 a), «Adopció del fur de València per la vila de Vila-real, a les corts generals del regne de 1329-1330», en *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*, Ajuntament de Vila-real, pp. 195-213.
 - (1993 b), «Origen i expansió dels Furs o Costum de València durant el regnat de Jaume I», BSCC, LXIX, pp. 175-200.
 - (1994), *Derechos históricos de los pueblos de la Plana a las aguas del río Mijares. (Colección documental de los siglos XIII al XX)*, Castelló, Diputació Provincial.
- GARCIA EGEA, Maria Teresa (1993), *La visita pastoral a la diócesis de Tortosa del obispo Paholac, 1314*, Castelló de la Plana, Diputació Provincial.
- GARCIA GARCIA, Ferran (1980), «Censos de la Jana a Montesa (1331)», *Saitabi*, XXX, pp. 29-48.
- GARCIA, Ferran; GIMENO, Francesc (1982), *La carta de població de Vinaròs (1241)*, Vinaròs, Associació Cultural «Amics de Vinaròs».
- GARCIA SANZ, Arcadi (1973), «El cronicó de Benifassà», BSCC, XLIX, pp. 148-165.
- (1984), «La carta puebla de Onda de 1248», *Miralcamp. Butlletí d'estudis onders*, 1, pp. 7-27.
 - (1992), «Modelos institucionales de las villas castellonenses», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 261-267.
- GARCIA SANZ, Arcadi; GARCIA EDO, Vicent (1994), «La carta de població de Culla», en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la carta de població (1244-1294)*, Culla, vol. I, pp. 37-74.
- (1995 a), *La carta pobla de Morella (abril 1233)*, Morella.
 - (1995 b), *La carta pobla de Vila-real (20 de febrer de 1274)*, Ajuntament de Vila-real.
- GARCIA-GUIJARRO RAMOS, Luis (1978), *Datos para el estudio de la renta feudal maestral de la Orden de Montesa en el siglo XV*, València, Alfons el Magnànim.
- (1989), «Los orígenes de la Orden de Montesa», en *Las Ordenes Militares en el Mediterráneo occidental (s. XII-XVIII)*, Madrid, Casa de Velázquez - Instituto de Estudios Manchegos, pp. 69-83.

- GARGALLO VALLS, José (1996), «Las murallas de Salsadella: apuntes para su estudio», *BCEM*, 53-54, pp. 96-109.
- GI-MENO BETI, Lluís (1986 a), «Antroponímia castellanenca dels segles XIV - XVI - XVII», *Butlletí de la Societat Onomàstica Catalana*, XXIII, pp. 310-315.
- (1986 b), «Antroponímia jueva castellanenca dels segles XIV i XV», *Butlletí de la Societat Onomàstica Catalana*, XXIII, pp. 305-309.
- GIUNTA, Francesco (1989), «La Corona de Aragón en el Mediterráneo y la comarca de Castellón», *BSCC*, LXV, pp. 153-160.
- GÓMEZ CASAN, Rosa (1986), «Concordias sobre aguas. (Las concordias de 1374, 1375, 1551 y 1566)», *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 10, pp. 43-54.,
- (1988) *Aproximación a la historia lingüística del Alto Palancia entre los siglos XIII y XVI*, Ajuntament de Sogorb.
- GÓMEZ SANJUÁN, José Antonio (1988), «Un cártaro en la corte de Jaime I», *BCEM*, 22, pp. 5-14.
- (1993), «Urbanismo medieval en Sant Mateu», *Terceras Jornadas sobre Historia, Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo (Sant Mateu, 5, 6 i 7 de diciembre de 1992)*, Benicarló, CEM, pp. 91-111.
- (1994), «La Torre Hospitalaria y el Palacio Montesiano de Sant Mateu», *BSCC*, LXX, pp. 83-99.
- GÓRRIZ MARQUÉS, Vicente (1985), «Aproximación a la economía de la Cartuja de Vall de Crist», *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 7-8, pp. 79-98.
- GOZALBO HERRERO, Manuel (1984), «Hechos del pasado histórico de Cinctorres (I, 1476-1775)», *Boletín Cinctorres*, pp. 37-41.
- GRAU MONSERRAT, Manuel (1972-1973), «Joglars als Ports de Morella», *BAAMYC*, 2-3, pp. 21-29.
- (1974-1978 a), «El bordel medieval de Morella», *BAAMYC*, 4, pp. 27-36.
- (1974-1978 b), «El castell d'Olocau (segles XI - XV)», *BAMYC*, 4, pp. 37-69.
- (1976), «Pere de Morella (siglos XIII-XIV)», *Vallivana*, setembre-octubre de 1976, pp. 224-227.
- (1977), «Algunas relaciones de Els Ports de Morella y el mundo islámico», *BSCC*, LIII, pp. 396-441.
- (1979 a), «Miscelánea Portuense: Benifassà y los Calvera», *Vallivana*, LXXXII, núm.21, pp. 6-9.
- (1979 b), «Miscelánea Portuense: Benifassà, moros», *Vallivana*, LXXXII, núm. 23, pp. 2-4.
- (1981 a), «Dues construccions del segle XV», *Boletín Cinctorres*, pp. 60-62.
- (1981 b), «El topònim Vilafranca», *BSCC*, LVII, pp. 456-486.
- (1983-1984), «Concòrdia entre el senyor d'Herbés i els seus vassalls», *BAAMYC*, 6, pp. 49-53.
- (1985), «Jueus al Maestrat de Montesa (segle XIV). Aportacions documentals», *BCEM*, 10, pp. 39-43.
- (1985-1986), «Arabismes a la Tinença de Benifassà (Ports de Morella)», *BAAMYC*, 7, pp. 29-32.
- (1986 a), *Herbés. Los señores de Herbés (Els Ports de Morella) (1233-1833)*, Castelló, Diputació Provincial.
- (1986 b), *Los monumentos góticos civiles. Els Ports de Morella*, València, Generalitat Valenciana.
- (1986-1987), «Els Ports de Morella (la comarca i les restes arqueològiques musulmanes morellanes. Siurana de Quadres)», *BAMYC*, 8, pp. 103-108.
- (1987-1988), «Castellfort: focs i veïns», *BAAMYC*, 9, pp. 47-51.
- (1988), «El Baró d'Herbés: Rafael Ram de Viu i Pueyo», *AUI*, 8 (1988) 8-.
- (1990), «Musulmans als Ports de Morella», *Sharq al-Andalus*, 7, pp.151-155.
- (1991), «El «Llibre de família» del notari Miquel Pedro (s. XV-XVI)», en *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossén Manuel Milián Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, Amics de Morella i Comarca, pp. 199-212.
- GUICHARD, Pierre (1987 a), «Nota sobre los límites de Bajo Maestrazgo y de la Plana Alta durante el reinado de Jaime I», *BCEM*, 17, pp. 5-9.
- (1987 b), «Los orígenes islámicos», en *Burriana en su historia*, Borriana, vol. I, pp. 71-88.
- (1990), «Els llocs urbans a la València musulmana: el cas de Borriana», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*, 1, pp. 47-54.

- GUICHARD, Pierre; Norbert MESADO (1976), *Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmana: Borriana*, Ajuntament de Borriana.
- GUICHARD, Pierre; José SANCHEZ ADELL (1984), «Carta puebla de Benimahomet», *BSCC*, LX, pp. 350-370.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric (1980), *Estructura social de la propietat i ordenació del territori a finals de l'edat mitja valenciana. Vilafamés, una encomanda de l'Orde de Montesa*, tesi de llicenciatura, Universitat de València.
- (1983), «El problema de la renta feudal y los fueros. Un análisis de las cartas puebla del siglo XIII en el Norte de Castellón», *Saitabi*, XXXIII, pp. 59-83.
- (1985), «La fundación de la Orden Militar de Santa María de Montesa», *Saitabi*, 35, pp. 73-86.
- (1986 a), *Feudalismo en expansión en el Norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del señorío de la Orden de Montesa. Siglos XIII y XIV*, Castelló, Diputació Provincial.
- (1986 b), «Un precedent en la recuperació del Patrimoni Reial al País Valencià: la jurisdicció d'Onda», *Saitabi*, XXXVI, pp. 137-153.
- (1987), «La lluita per la creació dels municipis medievals al Maestrat. El cas de Peníscola, Benicarló i Vinaròs», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Ajuntament de Vinaròs, pp. 181-196.
- (1988), «Demografia medieval del Nord del País Valencià», en *Estudis sobre la població del País Valencià. Actes de les I Jornades d'Estudi sobre la Població del País Valencià*, València, pp. 229-249.
- (1991 a), *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana.
- (1991 b), *El Llibre de Privilegis de Peníscola, Vinaròs i Benicarló*, Ajuntament de Vinaròs.
- (1991 c), «La resistència camperola en el marc de la senyoria valenciana. El cas d'Onda al segle XV», *Saitabi*, 42, pp. 217-230.
- (1992), «Vida agraria y feudalismo», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 221-226.
- (1992-1993), «La ramaderia al Maestrat medieval: entre l'expansió i la crisi», *Estudis Castellonencs*, 5, pp. 255-274.
- (1993), «Sobre la depredació dels drets dels sarraïns valencians per part de les comunitats cristianes. Un exemple de la baronia d'Arenós a inicis del segle XV», *Saitabi*, XLIII, pp. 157-166.
- (1994 a), «Els estudis sobre l'Orde de Montesa en temps medievals i les seues bases documentals», *Saitabi*, 44, pp. 23-32.
- (1994 b), «Introducció al procés d'ocupació de l'espai i a les cartes de poblament a l'Alt Maestrat de Castelló en el segle XIII», en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la carta de població (1244-1294)*, Culla, vol. I, pp. 17-36.
- (1994 c), «Sobre el poblament i el pas del món musulmà al cristià en el Maestrat castellonenc del segle XIII», *BCEM*, 47-48, pp. 17-39.
- GUNOT RODRÍGUEZ, Enric; APARICI MARTÍ, Joaquín (en premsa), «Pequeños señoríos territoriales y explotación agraria periurbana en el País Valenciano bajomedieval: Bellaguarda, una alquería de la Plana de Castelló en el siglo XV», *Noticiario de Historia Agraria*, Múrcia.
- GUINOT RODRIGUEZ, E.; CERVANTES PERIS, F.J. (1996), «Conflictos agrarios en les senyories de musulmans valencians: les cartes de poblament de Bernixes (Vilamalur) i Sot de Ferrer (segles XIV i XV)», *BSCC*, LXII, pp. 209-237.
- IGUAL LUIS, David (en premsa), «Economia local i comerç exterior al segle XV. L'activitat mercantil italiana a la Plana», *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana (Nules, febrer 1996)*.
- (en premsa), «Mobilitat poblacional i activitat econòmica a l'Almassora medieval», *Revista d'història local d'Almassora*.
- IGUAL LUIS, David; NAVARRO ESPINACH, Germán (1992), «Artesanos y mercaderes. De la producción manufacturera al comercio», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 250-255.
- IRADIEL MURUGARREN, Paulino et alii (1995), *Oficios artesanales y comercio en Castellón de la Plana (1371-1527)*, Castelló de la Plana, Fundació Dávalos-Fletcher.
- LINARES BELTRAN, Fernando (1980), *Unos libros de cuentas comunes de la comunidad de Morella y sus aldeas (1427-1443)*, tesi de llicenciatura, Universitat de València.
- LOPEZ DIAZ, Teodoro; GOMEZ CASAÑ, Rosa (1992), *La carta puebla de Caudiel*, Sogorb, Bancaixa.
- LÓPEZ ELUM, Pedro (1973 a), *Cosas vedadas en Castellón de la Plana, desde 1412 a 1422*, València.

- (1973 b), «Contribución al estudio de las relaciones comerciales marítimas de Castellón de la Plana durante los años 1412 a 1418 y 1422», *EEMCA*, 9, pp. 211-266.
- (1974), «Proceso de incorporación a la Corona Real de Vall de Uxó, Sierra de Eslida y Segorbe en 1445», *BSCC*, L, pp. 51-65.
- MAGDALENA NOM DE DÉU, José Ramón (1972), «Estructura socio-económica de las aljamas castellonenses a finales del siglo XV», *Sefarad*, XXXII, pp. 341-370.
- (1978 a), *La aljama de judíos de Burriana (siglos XIII-XV)*, Ajuntament de Borriana.
- (1978 b), *La aljama hebrea de Castellón de la Plana en la Baja Edad Media*, Castelló, SCC.
- (1978 c), «Propiedades rústicas de mudéjares borriolenses en el termino municipal de Castellón (1468)», en *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 27, pp. 179-195.
- (1981), *La gabela de la sal de Burriana en el quinquenio 1375-1379*, Ajuntament de Borriana.
- (1983), «La aljama judía de Segorbe en un «responsum» de Rabi Ishaq Bar Séset Perfet», *BSCC*, LIX, pp. 385-393.
- (1988), *Judíos y cristianos ante la «Cort del Justicia» de Castellón*, Castelló, Diputació Provincial.
- (1992), «Judíos castellonenses en la Baja Edad Media», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 256-260.
- (1993), «Els jueus a Castelló», *L'Aljama*, pp. 3-5.
- (1995), «Temps de Misteri: monogràfic de la juderia medieval, Castelló», *l'Aljama*.
- MARTÍ, Ramon; SELMA, Sergi (1996-1997), «La torre emiral del Malpàs (Castellnovo, Alt Palància)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins (Actes del Congrés d'Homenatge al doctor Pere de Palol: Hispania i Roma d'August a Carlemany)*, Girona, núm. 38, pp. 1383-1398.
- (en premsa), «La huerta de la madina de Sugrub (Segorbe, Castellón)», *Actas de las Jornadas de Arqueología Medieval de la Comunidad Valenciana*, Novelda, 1996.
- MESADO, Xavier (en premsa), «La restauració de l'espai de la Plana fet per cristians després de la seva conquesta», *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana (Nules, febrer 1996)*, Nules.
- MESEGUER I FOLCH, Vicent (1983), «Manantiales y fuentes antiguas del Maestrazgo (I)», *BCEM*, 2, pp. 35-40.
- (1984), «Manantiales y fuentes antiguas del Maestrazgo (II). La font de Sant Vicent i la Cerverola de Cervera», *BCEM*, 7, pp. 55-64.
- (1988), «Reminiscencias de una cultura pastoril en Xert y la Barcella», *Primeras Jornadas sobre Historia, Arte y Tradiciones Populares en el Maestrazgo (Benicarló, 16, 17 y 18 de enero 1987)*, Benicarló, CEM, pp. 81-112.
- (1995), «El Molinar i la Barcella: dos enclaves medievales en el término municipal de Xert», *BCEM*, 51-52, pp. 143-162.
- MILIAN BOIX, Manuel (1978), «Señores del castillo de Todolella (siglos XIII al XV)», *BAAMYC*, 4, pp. 74-86.
- (1981), «Contacto mercantil de Morella y sus aldeas con el mercader toscano Francesco di Marco Datini, de Prato (1393 - 1410)», *I Congrés d'Història del País Valencià*, València, II, pp. 639-664.
- (1983-1984), «Salvassòria (Morella). Iglesia parroquial de Sta. Lucía (siglo XIII)», *BAAMYC*, 6, pp. 55-86.
- (1987-1988 a), «Castellfort (1260-1261)», *BAAMYC*, 9, pp. 53-54.
- (1987-1988 b), *Homenaje a Mosén Milián*, Castelló, Diputació Provincial, 2 vols.
- MILIAN BOIX, Manuel; SIMÓ CASTILLO, Juan Bautista (1983), *El Maestrazgo histórico y Morella (Puertos y Comarcas). Historia y Arte*, Vinaròs.
- MIRA JÓDAR, Antonio José (1993), «Els diners dels jueus. Activitats econòmiques d'una família hebrea al món rural valencià», *Revista d'Història Medieval*, 4, pp. 101-125.
- MIRALLES I PORCAR, Jesús (1983 a), «Població del Maestrazgo de Montesa. Any 1492», *BCEM*, 1, pp. 22-24.
- (1983 b), «Les despeses dels jurats d'un any d'un poble del Maestrazgo: Culla, any 1400 i any 1405», *BCEM*, 4, pp. 55-60.
- (1983 c), «El castell de Culla», *BSCC*, LIX, pp. 237-241.
- (1985 a), «Els terrenys comunals a la Setena de Culla», *BCEM*, 9, pp. 19-28.
- (1985 b), «Arxiu municipal de Culla (I). Secció: la ramaferia», *BCEM*, 10, pp. 7-10.
- (1985 c), «Dades sobre població en l'època pre-estadística: Atzeneta del Maestrazgo, 1257-1757», *BCEM*, 10, pp. 47-52.

- (1990), «Segona repoblació de Vistabella. Capítols presentats pels nous pobladors el 3-IV-1382», *BCEM*, 30, pp. 21-28.
- MIRALLES SALES, Josep (1971), «Guerra civil en terres de Morella a la mort del rei Martí (1411-1412)», *BSCC*, XLVII, pp. 77-86.
- (1974), *La villa de Salsadella*, Castelló, SCC.
- (1977), «Notes complementàries a la història de Salzadella i a la d'Albocàsser», *BSCC*, LIII, pp. 308-321.
- (1978), «Notes històriques de Tírig», *BSCC*, LIV, pp. 39-58.
- (1979), «Expòsits i bastards al Maestrat des del segle XVI al XX», *BSCC*, LV, pp. 286-295.
- (1986 a), «Indústria i comerç del tèxtil a Castellfort (Els Ports)», *BCEM*, 15, pp. 83-87.
- (1986 b), «La Guerra de la Unió en Albocàcer (1347-48)», *BCEM*, 16, pp. 85-88.
- (1987-1988), «Castellfort en el año 1275», *BAMYC*, 9, pp. 55-68.
- (1992 a), «La plaza y mercado de San Mateo (s. XIII-XIV)», *BCEM*, 37, pp. 11-16.
- (1992 b), «Año 1323. Cambio de fuero a Salsadella», *BCEM*, 38, pp. 15-19.
- (1994), «Guerra civil en tierras de Morella a la muerte del rei Martín», *BCEM*, 45-46, pp. 5-10.
- MONFERRER I GUARDIOLA, Josep (1978), «¿Villafranca del Cid, Vilafranca del Maestrat, Vilafranca de Morella, Vilafranca de València o Vilafranca?», *BSCC*, LIV, pp. 97-140.
- (1987), «La comarca de l'Alt Maestrat i Vilafranca», *BCEM*, 20, pp. 30.
- (1989), *La Carta-Pobla de Riu de les Truites*, Ajuntament de Vilafranca.
- MULET ORTIZ, José María (1981), «Contribución al estudio de los hospitales medievales de Morella», *Tercer Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, Lleida, I, pp. 201-203.
- MUNCHARAZ POU, Manuel (1985 a), «Azagadores y sistemas de pastoreo», *BCEP*, 4, pp. 25-40.
- (1985 b), «Los caminos ganaderos del Maestrazgo. Significado actual de las vías pecuarias», *BCEM*, 9, pp. 39-56.
- NAVARRO ESPINACH, Germán (1993), «Manufactures i artesans del Maestrat medieval», *BCEM*, 41-42, pp. 73-82.
- (en premsa), «Joan Santalínia i altres paraïres de Castelló a la fi del segle XV», *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana (Nules, febrer 1996)*, Nules.
- NAVARRO ESPINACH, Germán; APARICI MARTÍ, Joaquín (1995), «Els corredors jueus de Castelló», *Temps de Misteri. Monogràfic de la juderia medieval*, Associació Cultural l'Aljama - Ajuntament de Castelló, pp. 37-39.
- NAVARRO ESPINACH, Germán; IGUAL LUIS, David (1992), «Les viles medievals de la Plana: nuclis d'activitats artesanals i mercantils», *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 63-83.
- NIGRO, Giampiero (1985), «Els operadors econòmics italians als Països Catalans entre els segles XIV i XV. El cas de Tuccio di Gennaio», en A. FURIÓ (ed.), *València, un mercat medieval*, València, Diputació Provincial, pp. 47-60.
- PALANQUES MONTÓN, José María (1984), *Palanques (antigua aldea y calle y barrio de Morella)*, Tortosa, cooperativa gráfica dertosenense.
- PERAIRE IBÁÑEZ, Joan (1987), «Aproximació a la toponímia de l'Alt Maestrat», *BCEM*, 19, pp. 27-32.
- PERIS BALLESTER, Juan (1984), «El libro de azagadores del término municipal de Onda», *Miralcamp. Butlletí d'estudis onders*, 1, pp. 97-138.
- PEREZ FUERTES, Pedro (1985), *Reconquista de Morella y el Maestrazgo. Sus cartas puebla y primera repoblación*, Sant Carles de la Ràpita, CEM.
- PI APARICI, Juan F. (1993), «La documentación de los Cucaló de Montull (s. XIII-XVII)», en *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*, Ajuntament de Vila-real, pp. 271-279.
- PILES ROS, Leopoldo (1990), «El final de la aljama de los judíos de Burriana», *Sefarad*, 50, pp. 129-166.
- PITARCH ALFONSO, Carles (1994 a), «Noves dades sobre una inscripció àrab trobada a principis del segle XX a Culla (Castelló)», *BSCC*, LXX, pp. 509-516.
- (1994 b), «Sis inventaris dels béns i drets pertanyents a l'Orde de Montesa en la vila i terme de Culla (s. XV al XVIII) i una aproximació a tres edificis medievals cullerans», *BCEM*, 46, pp. 49-71.
- QUEROL PUIG, Ernest (1989), «Noms de les edificacions aïllades del terme de Morella», *Societat d'Onomàstica Butlletí Interior*, 35, pp. 46-61.

- (1991), «Els noms de les denes i dels masos del terme de Morella», en *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossèn Manuel Milián Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, Amics de Morella i Comarca, pp. 323-350.
- RABASSA I VAQUER, Carles (1986 a), *Riquesa de siti i riquesa de moble. Culla, segles XV i XVI. Conjuntura i societat*, tesi de llicenciatura, Universitat de València.
- (1986 b), «Crisi econòmica i desaparició d'una «aristocràcia» rural als pobles del Maestrat. El cas de Culla, segles XV i XVI», en *II Col·loqui d'Història Agrària. V Centenari de la Sentència Arbitral de Guadalupe, Barcelona - Olot - Girona, 9, 10, 11 i 12 de desembre de 1986*.
- (1991 a), «La carta pobla de l'Andador, terme de Morella», *BSCC*, LXVII, pp. 403-415.
- (1991 b), «Transformacions de l'estructura agrària en terres de l'Alt Maestrat durant la crisi del segle XV (Culla 1431-1504)», en *III Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, setembre 1991.
- (1992 a), «Evolución demográfica y tendencias económicas», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 221-226.
- (1992 b), «El comercio de la lana», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 246-249.
- (1992 c), «Puntualitzacions sobre la institució ramadera del lligallo. El lligallo de Culla», *Millars. Espai i Història*, 15, pp. 81-98.
- (1996), *Conjuntura econòmica i desenvolupament comercial als Ports de Morella. Segles XIV-XV*, Universitat de València, tesi doctoral.
- RABASSA I VAQUER, Carles; DÍAZ DE RÁBAGO HERNÁNDEZ, Carmen (1995), *Documents per a la història de Vilafamés*, València, Consell Valencià de Cultura.
- RABASSA I VAQUER, Carles; SELMA CASTELL, Sergi (1994), «L'agregació del Molinell a Culla en 1411 i l'inici d'un nou hidraulisme», en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750è aniversari de la carta de població (1244-1294)*, Culla, vol. II, pp. 537-572.
- RALLO I GARCIA, Joan; OLIVER SAGRERAS, Margalida (1991), «De l'efímera relació de l'infant de Portugal i Morella (1243-1254) o una acotació a Segura Barreda», en *Miscel·lània dedicada a la memòria de Mossèn Manuel Milián Boix (Morella, 1908-1989)*, Morella, Amics de Morella i Comarca, pp. 351-370.
- ROBRES LLUCH, Ramón, (1980), «Volúmenes procedentes de la Biblioteca Papal de Peñíscola en el Archivo de la Catedral de Valencia», *BSCC*, LVI, pp. 580-584.
- ROCA ALBALAT, Joaquín (1985), *El poblamiento de Albocácer*, Castelló, SCC.
- ROCA TRAYER, Francisco (1973), *El mustaçaf de Castellón y el 'Libre de la mustaçaffia'*, Castelló, SCC.
- (1988), *Noticias históricas de Torreblanca*, Ajuntament de Torreblanca.
- (1992), «La vida cotidiana», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 276-280.
- (1994), «Precedentes y conquista de las tierras castellonenses», en *Carta de població de Cabanes en 1243. Noticias histórico-documentales en su 750 Aniversario. 1243-1993*, Ajuntament de Cabanes, pp. 5-27.
- (1996), «La colección Meliá de Cartas-Pueblas», *BSCC*, LXXII, pp. 17-54.
- ROSAS ARTOLA, Manuel (1979), «Observacions a les ceràmiques alto-medievals d'El Mollet (Vilafamés, Castelló)», *Cuadernos de Prehistoria i Arqueologia Castellonense*, 6, pp. 259-263.
- (1991), «Notícia dels fons de cànters i teules del Maestrat (segles XIV-XIX)», *BCEM*, 36 pp. 55-59.
- RUBIO VELA, Agustí (1979), «Peñíscola medieval exportadora de trigo», *Peñíscola*, núm. 42, abril 1979, pp.32-34.
- (1981), «Un documento de 1311 sobre la ganadería en las comarcas septentrionales del País Valenciano», *Peñíscola*, núm. 51, agost 1981, pp.10-12.
- SABORIT BADENES, Pere, (1980), «Documents de l'Arxiu Capítular de Sogorb relatius a Benet XIII.», *BSCC*, LVI, pp. 193-207.
- SALVADOR GASPÀR, Manuel (1979-1982), «Castillo, murallas y torres de Morella», *BAAMYC*, V, pp. 73-89.
- SÁNCHEZ ADELL, José (1971), «Un patricio castellonense del Trecentos», *BSCC*, XLVII, pp. 246-263.
- (1973), «Estructura agraria de Castellón de la Plana en 1398», *Saitabi*, 23, pp. 147-175.
- (1977), «El mapa político medieval en el Norte castellonense», *Penyagolosa*, 14.
- (1978), «Onomástica y movilidad de la población de la villa de Castellón de la Plana (ss. XIV-XV)», *Saitabi*, 28, pp. 33-67.

- (1980), «Anexión de la parroquia de Castellón de la Plana a la Cartuja de Vall de Crist», *BSCC*, LVI, pp. 242-289.
- (1981), «Datos para la historia de la trashumancia ganadera castellanense en la Baja Edad Media», *I Congrés d'Història del País Valencià*, València, 1981, t. II, pp. 821-826.
- (1982 a), *Castellón de la Plana en la Baja Edad Media*, Castelló, SCC.
- (1982 b), «La Comunidad de Morella y sus aldeas durante la Baja Edad Media (Notas y documentos)», *Estudis Castellonencs*, 1, pp. 73-181.
- (1985 a), «La Edad Media cristiana», en *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló, pp. 307-340.
- (1985 b), «La villa de Castellón de la Plana y la Cartuja de Vall de Crist. Noticias documentales de sus relaciones según el Códice 1149-B del Archivo Histórico Nacional», *BSCC*, LXI, pp. 453-498.
- (1986), «Aportaciones a la historia de la ganadería medieval castellanense. La sentencia de Villahermosa entre Castellón y las aldeas de Teruel, sobre pastos, de 1390», *Estudis Castellonencs*, 3, pp. 311-335.
- (1987), «Castellón de la Plana bajo Pedro el Ceremonioso, 1335-1387. (Aportación de documentos inéditos)», *BSCC*, LXIII, pp. 509-539.
- (1988), «Delimitación y reajuste de términos en la Edad Media. La disputa de Benadresa entre Castellón y Borriol (1315)», *BSCC*, LXIV, pp. 251-267.
- (1990), «Paisaje urbano de una villa valenciana bajomedieval. (Notas y datos para una topografía de Castellón de la Plana, s. XIII-XV)», *BSCC*, LXVI, pp. 291-332.
- (1991a), «Sobre el «Sas» de Castellón», *BSCC*, LXVII, pp. 1-23.
- (1991 b), «Nuevos datos para la demografía de Castellón de la Plana en el siglo XV», *BSCC*, LXVII, pp. 431-445.
- (1992 a), «Almazaras medievales en tierras de Castellón», *BSCC*, LXVIII, pp. 131-145.
- (1992 b), «Ganadería porcina medieval en Castellón», *Millars. Espai i Història*, 15, pp. 71-80.
- (1992 c), «La ganadería medieval castellanense», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 241-245.
- (1992 d), «Conquista y repoblación de las tierras castellanenses», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 181-190.
- (1992 e), «Toponimia del Castellón medieval», *XVI Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*, Castelló, pp. 21-31.
- (1992-1993), «Algunos aspectos de la práctica ganadera medieval en tierras castellanenses», *Estudis Castellonencs*, 5, pp. 349-394.
- (1993), *El llibre de privilegis de Castelló de la Plana (1245-1470)*, Ajuntament de Castelló.
- (1994), «Toponimia rural de Castellón de la Plana en la Edad Media (s. XIV-XV)», *BSCC*, LXX, pp. 517-600.
- (1995 a), *El reloj público en Castellón (siglos XIV-XVIII)*, Ajuntament de Castelló.
- (1995 b), «Aportación a la historia de la ganadería medieval en las comarcas del norte castellanense (Ports de Morella, Benifaçà y Maestrazgo de Montesa)», *BSCC*, LXXI, pp. 445-487.
- SÁNCHEZ ADELL, J.; F. OLUCHA MONTINS; E. SÁNCHEZ ALMELA (1993), *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón de la Plana*, Castelló, SCC.
- SÁNCHEZ ALMELA, Elena (1984), «Nuevas aportaciones a la historia medieval de la villa de San Mateo», *BCEM*, 5, pp. 57-66.
- (1986), *El Llibre de Privilegis de la villa de Sant Mateu (1157-1512)*, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló.
- (1991), «La escribanía del consell castellanense: siglos XIV-XV», *BSCC*, LXVII, pp. 467-497.
- SANCHEZ GOZALBO, Angel (1972), «La sanidad en el Castellón trecentista (Veterinarios, médicos y boticarios)», *BSCC*, XLVIII, pp. 246-274.
- (1979), «Boticarios, médicos y cirujanos en el Castellón del cuatrocientos», *BSCC*, LV, pp. 47-80 i 160-179.
- (1990), «El punzón de San Mateo y sus orfebres», *BSCC*, LXVI, pp. 381-414.
- SELMA CASTELL, Sergi (1989), «La integración de los molinos en un sistema hidráulico: la alquería de Artana (Serra d'Espadà, Castelló)», *I Coloquio de Historia y Medio Físico. El agua en zonas áridas: arqueología e historia*, Almería, tom II, pp. 713-736.

- (1991), «El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí. Dos exemples d'estudi arqueològic espacial a la Serra d'Espadà (Castelló)», *Mélanges de la Casa de Velazquez*, Madrid, XXVII-1 (1991) 65-100.
- (1992 a), «El Islam», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 141-160.
- (1992 b), «L'ordenació del territori andalusí. Uns exemples del nord valencià», *BAAC*, 12, pp. 61-66.
- (1992-1993), «Toponímia tribal i clànica d'origen berber al nord de Sharq al-Andalus. (Recull i noves propostes)», *Estudis Castellonencs*, 5, pp. 459-466.
- (1993 a), *Els molins d'aigua medievals a Sharq al-Andalus. Aproximació a través de la documentació escrita dels segles X-XIII (IV-VII H)*, Ajuntament d'Onda.
- (1993 b), «Anàlisi històrica de l'evolució urbana i de les formes del parcel·lari domèstic als raval mudèjars d'Onda i de Sogorb», *Millars. Espai i Història*, 16, pp. 125-149.
- (1993 c), «Conquesta feudal i creació de monopolis de renda al País Valencià», *BSCC*, LXIX, pp. 333-355.
- (1993 d), «Evolució des de l'època andalusí de l'espai irrigat a la Vall de Veo (Serra d'Espadà, Castelló)», *Actas del IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant (tom III), pp. 567-574.
- (1996 a), «La construcción del espacio urbano y la distribución de las utilidades domésticas en las morerías valencianas de Onda y Segorbe», *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, Instituto de Estudios Turoleses, pp. 705-718.
- (1996 b), «El cementerio islámico de Castellnovo», *ICAP*, 3, pp. 43-46.
- SERRANO CALDERO, Josep (1980), «Noves dades sobre la Biblioteca de Peníscola del 1423 a 1429», *BSCC*, LVI, pp. (1980) 646-666.
- SERRANO, Rosa i VERDEGAL CEREZO, Vicent (1993), «Onomàstica de Vila-real al segle XV», en *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*, Ajuntament de Vila-real, pp. 93-101.
- SIMÓ CASTILLO, Juan Bautista (1977), *Peníscola: ciudad histórica y morada del Papa Luna*, Vinaròs.
- (1980), *La verdad sobre el indestronable Papa Luna*, Vinaròs.
- (1981), «El Peiró de la puerta de San Miguel de Morella», *Penyagolosa*, II època, núm. 18.
- (1982), *El Maestrazgo histórico*, Benicarló, CEM.
- (1983 a), «Los templarios en el Maestrazgo», *BCEM*, 3 (1983) 55-70.
- (1983 b), «Romeu de Corbera, destacado Maestre de la Orden de Montesa», *BCEM*, 4, pp. 61-66.
- (1985 a), «Reconquista cristiana del bastión de Peñíscola», *BCEM*, 12, pp. 35-50.
- (1985 b), «Azagadores locales. Importancia y futuro del de la Creu», *Peñíscola*, núm. 67, juny 1985, pp. 18-22.
- (1986), «Document referent a la construcció d'un peiró (en Xiva -Els Ports)», *BCEM*, 16, pp. 21-24.
- SORRIBES CARCELLER, Serafín (1985), «Arciprestazgo de Morella, extensión parroquial de Cincorres», *Boletín Cincorres*, pp. 44-46.
- SORRIBES, J.; AGUT, F. (1982), *Un rei i un poble*, Ajuntament d'Almassora.
- TIRADO GIMENO, Pasqual M. (1986), «L'església de Coratxar, s. XIII», *Estudis Castellonencs*, 3, pp. 505-519.
- TRENCHS ODENA, José, (1979), «El Cartujo Bernat Gort y los primeros años de Vall de Crist», *BSCC*, LV, pp. 1-11.
- UBIETO ARTETA, Antonio (1973), «Sobre la nunca reñida batalla de Morella (1084)», *BSCC*, XLIX, pp. 97-115.
- VARONA GIL, Josep Eugeni (1986), «La población de Onda en cifras (años 1373-1511)», *Miralcamp*, 2, pp. 123-131.
- (1988), «Recull d'estudis històrics onders», *Centre d'Estudis Municipal d'Onda*, 1, pp. 177-189.
- VICENT CAVALLER, Joan (1981), «Inventari de castells montesins», *BSCC*, LVII, pp. 405-424.
- VICIANO i NAVARRO, Pau (1987), «Ideologia i producció historiogràfica: els inicis del medievalisme a la Plana (1881-1936)», *BCEP*, 10, pp. 71-82.
- (1989), *Rendes reials i conjuntura econòmica al món rural valencià. La batlia de Castelló de la Plana*, Universitat de València, tesi de llicenciatura.
- (1990), «Ingrès i despesa d'una vila valenciana del Quatrecentes. Les finances municipals de Castelló de la Plana (1426-1427)», *BSCC*, LXVI, pp. 635-664.

- — (1992), «Oligarquia local i fiscalitat municipal», en *Historia de Castellón*, València, vol. I, pp. 268-275.
 - — (1993), «La promoció social de una familia de mercaderes valencianos. Los Miquel de Castellón en el siglo XV», *Hispania*, 185, pp. 971-986.
 - — (1995 a), *Poder municipal i grup dirigent local al País Valencià. La vila de Castelló de la Plana (1375-1500)*, Universitat de València, tesi doctoral.
 - — (1995 b), «Francesc Agramunt, un home de vila», en *L'Univers dels prohoms (Perfils socials a la València baix-medieval)*, València, Eliseu Climent, pp. 175-215.
 - — (1996), «La burocràcia fiscal de la Corona en el marc local valencià: els batlles de Castelló de la Plana (1366-1500)», en *El poder real en la Corona de Aragón. Actas del XV CHCA*, Saragossa, Gobierno de Aragón, t. I, pp. 307-318.
- VILANOVA AÑÓ, Santiago (1988), «Els primers anys de la nostra vila. Notes històriques», *Exàgono*, núm. 392, Vila-real.